

प्रमाणपद्धति

॥ प्रमाणपद्धति ॥

॥प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

प्रणम्य चरणाम्भोजयुगलं कमलापतेः ।
प्रमाणपद्धतिं कुर्मो बालानां बोधसिद्धये ॥१॥

ग्रंथारंभसमर्थनम्

(२) यद्यपि भगवत्पादैरेव प्रमाणलक्षणादिकमभिहितम् । तथापि गंभीराया वाचा विक्षिप्य वर्णितं न मंदैः शक्यते
सुखेन बोद्धुमिति तदर्थमिदं प्रकरणमारभ्यते ॥

लक्षणस्वरूपविवरणम्

(३) यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तते न वर्तते चान्यत्र स धर्मो लक्षणमित्युच्यते ॥

(४) यथा गोः सास्नादिमत्त्वम् । तद्धि गोषु सर्वत्र अस्ति नास्ति चागोषु । अन्यथाभूतन्तु अलक्षणम् ॥

(५) तत्त्रिविधम् । असंभवि यल्लक्ष्ये सर्वथा न वर्तते । यथा गोरैकशफत्वम् । अव्यापकं यल्लक्ष्यैकदेशे
वर्तमानमपि तदेकदेशांतरे न वर्तते । यथा गोः शबलत्वम् । अतिव्यापकं यल्लक्ष्यादन्यत्रापि वर्तते । यथा
विषाणित्वम् । सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया लक्ष्यावधारणं लक्षणज्ञानस्य प्रयोजनं । अस्मिन् ग्रामे देवदत्तगृहमिति
वार्ता श्रुतवतो हि तद्ग्रामस्थेषु सर्वेष्वपि गृहेषु देवदत्तगृहबुद्धिः प्रसक्ता । ततो यत्र पताका तद्देवदत्तगृहमिति
लक्षणज्ञाने सति इदमेव नान्यदिति अवधारणं जायते । शब्दव्यवहारो वा लक्षणज्ञानस्य प्रयोजनम् । सास्नादिमान्
गौः इति लक्षणज्ञाने सति यं यं सास्नादिमतं पिंडं पश्यति तं तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति । यावदन्यतो व्यावर्तनीयं
यावती च ऐकः शब्दो व्युत्पादनीयः तदुच्यते लक्ष्यमिति ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणम्

(६) तत्रादौ तावत् प्रमाणसामान्यलक्षणमुच्यते । यथार्थं प्रमाणम् । प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । यथार्थमिति
लक्षणोक्तिः । एवं उत्तरत्रापि ज्ञातव्यं । अत्र यथाशब्दोऽनतिक्रमे वर्तते । अर्थशब्दश्च अर्यते इति व्युत्पत्त्या
ज्ञेयवाची । ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानं यथावस्थितमेव ज्ञेयं यद्विषयीकरोति नान्यथा तत् प्रमाणम् इत्यर्थः ।

(७) ज्ञेयविषयीकारित्वं च साक्षाद्वा साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारिसाधनत्वेन वा । विवक्षितम् इति न अनुप्रमाणेषु अव्याप्तिः । ज्ञेयविषयीकारित्वेनैव प्रमातृप्रमेययोः व्यवच्छेदः । तयोः साक्षात् ज्ञेयविषयीकारित्वाभावात् । साक्षात् ज्ञेयविषयीकारिकारणत्वेऽपि तत्साधनत्वाभावाच्च ॥

प्रास्वरूपम् संशयस्वरूपम्

(८) प्रमावान् प्रमाता । प्रमाविषयः प्रमेयम् । यथार्थग्रहणेन संशयविपर्ययतत्साधनानां निरासः । अनवधारणं ज्ञानं संशयः । अनवधारणग्रहणं सम्यग्ज्ञानविपर्ययव्युदासार्थम् । घटादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमिति ॥

(९) तस्य निर्णायकाभावसहकृताः

साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्ध्यः पञ्चकारणानि इति केचिदाहुः । तद्यथा स्थाणुपुरुषयोः साधारणमूर्ध्वतालक्षणं धर्मं पुरोवर्तिनि उपलब्ध्य स्थाणुपुरुषौ स्मृत्वा विशेषजिज्ञासायां स्थाणुत्वनिश्चायकं वक्रकोटिरादिकं पुरुषत्वनिश्चायकं शिरःपाण्यादिकं च अनुपलभमानस्य डोलायमानं संशयज्ञानमुत्पद्यते किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति । शब्दे च आकाशविशेषगुणत्वमसाधारणधर्ममुपलभमानस्य निर्णायकमजानतः संशयो भवति किं शब्दो नित्यः अनित्यो वा इति । इंद्रियेषु वैशेषिकसाङ्ख्ययोः भौतिकत्वाभौतिकत्वविप्रतिपत्तिं पश्यतः निश्चायकम् अजानतः संदेहो भवति किम् इंद्रियाणि भौतिकानि उत अभौतिकानि इति । कूपखननानंतरं जलोपलब्धौ सत्यां निश्चायकाभावे संशयो जयते किं प्राक् सदेव उदकं कूपखननेन अभिव्यक्तमुपलभ्यते उत असत् तेन उत्पन्नमिति । अस्मिन् वटे पिशाचः अस्तीति वार्तां श्रुतवतः वटसमीपं गतस्य तत्र पिशाचानुपलब्धौ सत्यां निर्णायकाभावे संशये भवति किं विद्यमानः ऐव पिशाचः अंतर्धानशक्त्या नोपलभ्यते किं वा अविद्यमानः ऐव इति । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः साधारणधर्मे ऐव अंतर्भावात् त्रीण्येव कारणानि इति अपरे । उपलब्धिर्हि सतामेव घटादीनां प्रदीपारोपणेना दृष्टा । असतां च कुलालादिव्यापारानंतरमिति । तथा अनुपलब्धिः सतामीश्वरादीनामसतां च शशविशाणादीनां दृष्टा इति ॥

(१०) वयंतु भ्रूमः । असाधारणधर्मविप्रतिपत्त्योरपि साधारणधर्मे ऐव अंतर्भावः । असाधारणो हि धर्मः न स्वरूपेण संशयहेतुः । विशेषस्मरणकारणत्वाभावात् । किंतु व्यावृत्तिमुखेनैव । तथा च नित्यव्यावृत्तत्वमनित्यस्य अनित्यव्यावृत्तत्वं च नित्यस्य धर्मः इति साधारणः ऐव ॥

(११) न च ऐकनैव साधारणधर्मेण भाव्यमिति नियमोऽस्ति । तथा तथा प्रतिपन्नत्वं तस्य तस्य धर्मः इति विप्रतिपत्तिरपि साधारणी इति । विपरीतनिश्चयः विपर्ययः । विपरीतेति सम्यङ्निश्चयव्युदासः । निश्चयः इति संशयज्ञानस्य । स च प्रत्यक्षानुमानागमाभासेभ्यः जायते । यथा श्रुतिकायामिदं रजतम् इत्यादि ।

प्राभाकरादिमतनिरासः

(१२) अयथार्थज्ञानमेव नास्तीति प्राभाकरादयः । तन्न । अनुभवसिद्धत्वात् । ऐतावंत कालमहं शुक्तिकामेव रजतत्वेन प्रतिपन्नोऽस्मि उत्तरकाले परामर्शाच्च । प्रतीतं च रजतं देशान्तरे सदेव इति वैशेषिकादयः । ज्ञानस्वरूपमेव इति विज्ञानवादिनः । तत्रैव तात्कालिकमुत्पन्नं सत् इति भास्करः । न सत् न असत् न सदसत् किंतु अनिर्वचनीयमेव इति मायावादिनः । असदेव रजतं प्रत्यभात् इति उत्तरकालीनानुभवात् शुक्तिरेव अत्यन्तासद्गजतात्मना प्रतिभातीत्याचार्याः । अनध्यवसायः स्वप्नश्च अयथार्थज्ञानान्तरमस्तीति वैशेषिकाः ॥
अनध्यवसायस्य ऊहस्य च संशय ऐवांतर्भावः

(१३) किं संज्ञकोऽयं वृक्षः इत्यनध्यवसायः । स तु कोटीनामतिबाहुल्यात् अनिर्दिष्टकोटिकः संशयः ऐव । कटादिव्यावृत्तिं पश्यतोऽपि पनसे यत्किञ्चित्संज्ञकोयं वृक्षः इति उत्पद्यते तत् ज्ञानमेव न भवति । किंतु संज्ञाविषयं जिज्ञासामात्रम् । स्वप्नेऽपि गजादिदर्शनं चेत् यथार्थमेव । मानसवासनाजन्यत्वात् गजादीनाम् । तेषु यात् बाह्यत्वज्ञानं सः विपर्ययः ऐव । बाह्यलीप्रदेशे पुरुषेण अनेन भवितव्यमिति ऊहापरनामकं संभावनाज्ञानमपि अन्यतरकोटिप्रापकप्राचुर्यनिमित्तः अन्यतरकोटिप्रधानः संशयः ऐव ॥

(१४) तर्कः अनुमानमेव इति वक्ष्यामः । स्मृतौ अतिव्यापकं प्रमाणलक्षणमिति चेन्न । तस्याः अपि प्रमाणत्वेन लोकवेदयोः संव्यवहारात् ।

मीमांसकमतनिरासः

अनुभूतिः प्रमाणम् । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिः इति प्राभाकराणां लक्षणम् । संशयविपर्ययव्यापकत्वात् स्मृतौ वेदादिषु च यथार्थज्ञानसाधनेषु अव्यापकत्वाच्च अयुक्तम् । ज्ञातताप्राकट्यापरपर्यायवाच्यस्य प्रमेयाश्रितस्य प्रकाशविशेषस्य साधनं त्रियाज्ञानं प्रमाणमिति भाट्टानां लक्षणमप्ययुक्तम् । ज्ञानव्यतिरिक्तायां ज्ञाततायां प्रमाणाभावेन असंभावितत्वात् । अतीतादिविषयज्ञानानां आश्रयाभावेन तज्जनकत्वायोगाच्च । वेदादिषु अव्याप्तेश्च । अनधिगततथाभूतार्थज्ञानं प्रमाणमिति तेषामेव लक्षणांतरमपि अयुक्तम् । स्मृतौ वेदादिषु च अव्याप्तेः ।

नैयायिकमतनिरासः

(१५) सम्यग्नुभवसाधनं प्रमाणम् इति नैयायिकादयः । तदपि असत् । यथार्थज्ञाने अव्याप्तेः । प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति उदयनः । तदपि सर्वस्यापि प्रमेयस्य ईश्वरप्रमाव्याप्तत्वेन अतिव्यापकत्वात् अयुक्तम् । साधनाश्रययोः अन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तत्वं विवक्षितमिति चेन्न । आश्रयग्रहणवैयर्थ्यात् । ईश्वरस्यापि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तत् इति चेन्न । कर्तरि प्रमाणशब्दस्य अननुशासनात् । यथार्थज्ञानेषु । तस्मात् यथार्थमेव प्रमाणलक्षणम् युक्तम् ॥

प्रमाणस्य द्वैविध्यम्

(१६) द्विविधं प्रमाणम् । केवलं अनुप्रमाणं चेति । तत्र यथार्थज्ञानं केवलप्रमाणम् । यथार्थमिति संशयादिव्युदासः । ज्ञानमिति प्रत्यक्षस्य । लिङ्गज्ञानं वाक्यज्ञानं च । लिङ्गिनि वाक्यार्थे च अनुप्रमाणमपि लिङ्गेवाक्ये च केवलप्रमाणमिति न अतिव्याप्तिः । इदं च साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वात् केवलमित्युच्यते ॥

केवलज्ञानस्य चातुर्विध्यम्

(१७) तच्च चातुर्विधम् । ईश्वरज्ञानं लक्ष्मीज्ञानं योगिज्ञानं अयोगिज्ञानं चेति । तत्र सर्वार्थविषयकमीश्वरज्ञानम् । नियमेन यथार्थम् । तत्स्वरूपमनादिनित्यम् । स्वतंत्रं । निरतिशयस्पष्टं च । ईश्वरे तु असार्वत्रिकमन्यत्र अनालोचनेऽपि सर्वविषयं लक्ष्मीज्ञानम् । तदपि नियमेन यथार्थम् । तत्स्वरूपमनादिनित्यं च । ईश्वरैकाधीनम् । तदपेक्षया स्पष्टत्वे न्यूनम् । स्पष्टत्वं च अपरोक्षत्ववत् ज्ञानगतः ऐव विशेषः न विषयौपाधिकः ॥

योगिज्ञानप्रभेदाः

(१८) योगप्रभावलब्धातिशयं योगिज्ञानम् । तन्निविधम् । ऋजुयोगिज्ञानं तात्त्विकयोगिज्ञानं अतात्त्विकयोगिज्ञानं चेति । ऋजवो नाम ब्रह्मत्वयोग्याः जीवाः । ईश्वरादन्यत्र आलोचने सर्वविषयं तज्ज्ञानम् । ईश्वरे तु असार्वत्रिकमेव । तद द्विविधम् । स्वरूपं मनोवृत्तिरूपं चेति । तत्र स्वरूपम् अनादिनित्यम् । योगप्रभावात् आमुक्तेः व्यक्त्यतिशयोपेतम् । मुक्तौ ऐकप्रकारम् । वृत्तिज्ञानं तु प्रवाहतोऽनादि । योगानुगृहीतप्रत्यक्षादिजन्यम् । मुक्तौ तु नास्त्येव । द्वयमपि नियमेन यथार्थम् । ईश्वरे तु अन्यजीवेभ्योऽधिकविषयम् । तदतिरिक्ताः तत्त्वाभिमानिनो देवाः तात्त्विकाः । अनादित्वे सति ईश्वरादन्यत्र आलोचनेऽपि असर्वविषयं तज्ज्ञानम् । तदपि स्वरूपं बाह्यं चेति द्विविधम् । तस्य अनादित्वं पूर्ववत् । सर्वरूपं यथार्थमेव । बाह्यं कदाचित् अयथार्थमपि ॥ तद्व्यतिरिक्ताः देवादयः योगिनः अतात्त्विकाः । सादित्वे सति ईश्वरादन्यत्र अल्पाज्ञानयुक्तं तज्ज्ञानम् । तदपि पूर्ववत् द्विविधम् । तत्र स्वरूपस्य सादित्वं व्यक्त्यपेक्षया । अन्यस्य प्रवाहोत्पत्त्यपेक्षया । याथार्थ्यनियमादि पूर्ववत् ॥

अयोगिज्ञानप्रभेदाः

(१९) तद्व्यतिरिक्ताः जीवाः अयोगिनः । ईश्वरादन्यत्र अज्ञानप्रचुरं तज्ज्ञानम् । तदपि पूर्ववत् द्विविधम् । उत्पत्तिविनाशवच्च । अयोगिनः अपि त्रिविधाः । मुक्तियोग्याः नित्यसंसारिणः तमोयोग्याश्च इति । तत्र मुक्तियोग्यानां स्वरूपज्ञानं यथार्थमेव । नित्यसंसारिणां तु मिश्रम् । अन्येषाम् अयथार्थमेव । बाह्यं तु त्रयाणामपि उभयविधम् इति

॥

वैशेषिकमतनिरासः

(२०) इन्द्रियजं लिङ्गजं स्मृतिः आर्षं चेति चतुर्विधं यथार्थज्ञानम् इति वैशेषिकाः । तदसत् । नित्यस्य आगमजन्यस्य च असङ्ग्रहात् । स्मृतेः इन्द्रियजन्यत्वेन आर्षस्य योगिज्ञानत्वेन च पृथग्ग्रहणायोगाच्च ॥

अनुप्रमाणलक्षणम्

(२१) यथार्थज्ञानसाधनम् अनुप्रमाणम् । यथार्थमित्येव उक्तेः केवलेऽतिव्याप्तिः । ज्ञानमित्येव उक्ते तत्र संशयादौ च । प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च । साधनमित्येवोक्ते कुठारादौ अतिव्याप्तिः । यथार्थज्ञानमित्युक्ते केवले अतिव्याप्तिः । प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च । यथार्थसाधनमित्युक्ते प्रत्यक्षसाधने अतिव्याप्तिः । ज्ञानसाधनमित्युक्ते संशयादिसाधने अतिव्याप्तिः । यथार्थज्ञानकारणमित्युक्ते प्रमात्रादौ अतिव्याप्तिः इति सर्वं सार्थकम् । यज्जातीयानंतरं नियमेन कार्योत्पत्तिः तदत्र साधनं विवक्षितम् । अतः न यादृच्छिकसंवादादिषु अतिव्याप्तिः ॥

(२२) ननु त्रिविधं प्रमाणम् इति वक्तव्यम् । ल्युटः अधिकरणेऽपि अनुशासनात् । सत्यम् । तथापि प्रमाणशब्दस्य अधिकरणे प्रयोगाभावात् तदसङ्ग्रहः । तथापि प्रमाणशब्दः भावसाधनः करणसाधनश्च इति अनेकार्थः । तत्र अनुगतलक्षणकथनेन इति । उच्यते । न्यायम् अक्षादिशब्दवत् अत्यंतभिन्नार्थः । किंतु धात्वर्थानुगमस्तु उभयत्र समः इति ऐकार्थत्वमाश्रित्य अनुगतलक्षणोक्तिः इत्यदोषः ॥

अनुप्रमाणप्रभेदाः प्रत्यक्षलक्षणम्

(२३) त्रिविधम् अनुप्रमाणम् । प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमश्चेति । तत्र निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् । अर्थशब्देन इन्द्रियविषयाः गृह्यन्ते । तेषां दोषाः अतिदूरत्वम् अतिसामीप्यं सौक्ष्म्यं व्यवधानं समानद्रव्याभिधातः अनभिव्यक्तत्वं सादृश्यं च इत्यादयः । तेषु सत्सु क्वचित् ज्ञानमेव न जायते । क्वचित् विपरीतज्ञानम् उत्पद्यते ॥

(२४) इन्द्रियशब्देन ज्ञानेन्द्रियं गृह्यते । तद् द्विविधम् । प्रमातृस्वरूपं प्राकृतं चेति ।

साक्षीन्द्रियस्य स्वरूपम् विषयाः

तत्र स्वरूपेन्द्रियं साक्षी इति उच्यते । तस्य विषयाः आत्मस्वरूपं तद्धर्माः अविद्या मनः तद्दृत्तयः बाह्येन्द्रियज्ञानसुखाद्याः कालः अव्याकृताकाशश्च इत्याद्याः । स च स्वरूपज्ञानमभिव्यनक्ति ॥

प्राकृतेन्द्रियाः

(२५) प्राकृतं षड्विधम् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्षौत्रमनोभेदात् । तत्र गन्धः तद्विशेषाश्च घ्राणस्य विषयाः । रसः तद्विशेषाश्च रसनस्य । महान्ति रूपवन्ति द्रव्याणि केचित् गुणाः कर्माणि जातयश्च चक्षुस्त्वचोः । वायुस्पर्शोऽपि त्वचो विषयः । शब्धः श्रोत्रस्य । ऐतेषां पञ्चानां मनोऽनधिष्ठितत्वं । काचकामलादयश्च दोषाः मनसस्तु बाह्येन्द्रियाधिष्ठानेन ऐते सर्वे विषयाः । स्वातन्त्र्येण स्मरणसाधनं मनः । तस्य दोषाः रागादयः ।

स्मृतेः प्रामाण्यम्

(२६) ननु स्मृतेः याथार्थ्यमेव नास्ति । न हि यदा यादृशः अर्थः स्मर्यते तदा असौ तादृशः । पूर्वावस्थायाः निवृत्तत्वात् इति चेन्न । यतः ज्ञानकाले वस्तुनः तथात्वं याथार्थ्योपयुक्तं न भवति । किंतु यद्देशकालसंबन्धितया यद्वस्तु ज्ञानेन यादृशं ग्रह्यते तद्देशकालयोः तस्य तथात्वम् । स्मृतिश्च तत्र तदा असौ तादृशः इति गृह्णाति । न च तत्र तदा असौ न तादृशः । ननु पूर्वानुभवजनितसंस्कारः स्मृतिकारणम् । स च अनुभूतविषयो एव स्मृतिजननस्य ईष्टे । न च अनुभवेन निवृत्तपूर्वावस्थतया अर्थः गृहीतः । तत् कथम् अनुभवसमानविषयसंस्कारजन्यत्वं स्मृतेः अभ्युपगच्छामः । न चैवम् । मनोजन्या स्मृतिः । संस्कारस्तु मनसः तदर्थसन्निकर्षरूपः एव । यथा योगीन्द्रियाणां योगजः धर्मः । ततश्च संस्कारसहकृतं मनः अननुभूतम् अपि निवृत्तपूर्वावस्थां विषयीकुर्वत् स्मरणम् जनयेत् इति को दोषः । वर्तमानमात्रविषयाण्यापि इन्द्रियाणि सहकारिसामर्थ्यात् कालान्तरसंबन्धितामपि गोचरयन्ति । यथा संस्कारसहकृतानि सोऽयमिति अतीतवर्तमानत्वविशिष्टविषयप्रत्यभिज्ञासाधनानि । प्राकृतेन्द्रियाणि मनोवृत्तिज्ञानं जनयन्ति । तत्र सन्निकर्षः प्रत्यक्षं इत्युक्ते चक्षुराकाशसन्निकर्षे अतिव्याप्तिः । अर्थसन्निकर्षः इत्युक्ते पूर्ववत् अतिव्याप्तिः । दुष्टेन्द्रियैर्वा सन्निकर्षः व्यावर्तयितुम् उभयत्र निर्दोषग्रहणम् ॥

प्रत्यक्षशब्धार्थः

(२७) ननु प्रत्यक्षं करणविशेषः । करणस्य च अवांतरव्यापारेण भवितव्यम् । यथा छिदाकरणस्य परशोः दारुसंयोगः अवांतरव्यापारः । सत्यम् । अत्रापि इन्द्रियं करणधर्मि । तस्य अर्थसन्निकर्षः अवांतरव्यापारः । तत्र अवांतरव्यापारप्राधान्यविवक्षया अर्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् इत्युच्यते । क्वचित्तु धर्मप्राधान्यविवक्षया स्वस्वविषयसन्निकृष्टम् इन्द्रियं प्रत्यक्षमित्युच्यते । स्वरूपेन्द्रियस्यापि आत्मतद्धर्मैः विशेषशक्त्या सन्निकर्षः अस्त्येव ।

।

प्रत्यक्षप्रभेदाः

चतुर्विधं प्रत्यक्षम् । ईश्वरप्रत्यक्षं लक्ष्मीप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं अयोगिप्रत्यक्षं चेति । तत्र आद्यद्वयं स्वरूपेन्द्रियात्मकमेव । उत्तरद्वयन्तु द्विविधेन्द्रियात्मकम् । विषयस्तु तत्तज्ज्ञानविषयवद्विवेक्तव्यः ॥

बाह्येन्द्रियत्रैविध्यम्

(२८) बाह्येन्द्रियं त्रिविधम् । दैवम् आसुरं मध्यममिति । तत्र यथार्थज्ञानप्रचुरं दैवम् । अयथार्थज्ञानप्रचुरमासुरम् । समज्ञानसाधनं तु मध्यमम् । स्वरूपेन्द्रियमपि उत्तमानां विषयस्वरूपे प्रकारे च यथार्थमेव । अधममध्यमानां तु स्वरूपमात्रे यथार्थमेव । प्रकारे तु अयथार्थं मिश्रं चेति ।

नैयायिकाभिमतषड्विधसन्निकर्षनिरासः

इन्द्रियार्थयोस्तुसन्निकर्षः अपरोक्षज्ञानहेतुः षोढा भिद्यते इत्येके । तद्यथा संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र चक्षुःस्पर्शनयोः घटादिद्रव्यैः मनसश्च आत्मना संयोगः । तेषां स्वविषयगतगुणकर्मसामान्यैः संयुक्तसमवायः । तथा घ्राणरसनयोः गंधरसाभ्याम् । ऐतेषां स्वविषयगुणकर्मगतसामान्यैः संयुक्तसमवेतसमवायः । श्रोत्रस्य शब्धेन समवायः । तद्रतसामान्यैः समवेतसमवायः । ऐतेषामेतत्पञ्चविधसंबंधसंबद्धार्तस्य अभावसमवायाभ्यां पञ्चविधः विशेषणविशेष्यभावः इति । तदसत् । गुणादीनां गुण्यादिभिः अभेदेन समवायाभावात् । आत्मनः तद्धर्माणां च साक्षिविषयत्वेन मनोविषयत्वाभावात् । वर्णात्मस्य शब्धस्य द्रव्यत्वेन आकाशविशेषगुणत्वाभावात् । अतः सर्वेन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रतियोगिताकाभावेन च साक्षादेव रश्मिद्वारा सन्निकर्षः ॥

निर्विकल्पकसविकल्पकस्वरूपविचारः

(२९) निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन च द्विविधं प्रत्यक्षम् इत्याचक्षते । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं निर्विकल्पकम् । विशिष्टाकारगोचरं सविकल्पकम् । तदष्टविधम् । तत्र द्रव्यविकल्पो यथा दंडीति । गुणविकल्पो यथा शुक्लः इति । क्रियाविकल्पो यथा गच्छतीति । जातिविकल्पो यथा गौरिति । विशेषविकल्पो यथा विशिष्टः परमाणुः इति । समवायविकल्पो यथा पटसमवायवतः तंतवः इति । नामविकल्पो यथा देवदत्तः इति । अभावविकल्पो यथा घटाभाववद्भूतलमिति । ऐतदप्यसत् । विशेषसमवाययोः अप्रामाणिकत्वात् । नाम्नः पश्चात्स्मरणेन अभावस्य च प्रतियोगिस्मरणाधीनज्ञानत्वेन तद्विकल्पस्य प्रथमाक्षिसन्निकर्षानंतरमेव उत्पत्त्यभावेऽपि द्रव्यादिविकल्पानां प्रथममेव उत्पत्तौ बाधकाभावेन निर्विकल्पकानुपपत्तेः ॥

प्रत्यक्षस्य फलम्

(३०) हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः प्रत्यक्षस्य फलमिति कैचित् आहुः । तदप्यसत् । तासाम् अनुमानफलत्वात् । तथा हि । कंटकादिस्वरूपमात्रं प्रदर्श्य प्रत्यक्षं निवर्तते । अथ इदानीं पूर्वानुभूतस्य कंटकादेः अनिष्टसाधनत्वम् अनुभूतं स्मृत्वा अस्य च कंटकादित्वेन तदनुमिमानस्य हानबुद्धिः उपजायते । एवं कदलीफलादौ इष्टसाधनत्वानुमानानंतरं उपादानबुद्धिः उत्पद्यते । तृणादौ च औदासीन्यं अनुमाय उपेक्षाबुद्धिः प्रतिपद्यते । अतः विशिष्टविषयसाक्षात्कारः
एव प्रत्यक्षस्य फलमिति ॥

इति श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचित प्रमाणपद्धतौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥१॥

॥अनुमानपरिच्छेदः ॥

अनुमानलक्षम्

(१) निर्दोषोपपत्तिरनुमानम् । उपपत्तिर्व्याप्यं युक्तिर्लिङ्गमिति पर्यायः । अविनाभावो व्याप्तिः । साहचर्यनियम इति यावत् । व्याप्तेः कर्म व्याप्यम् । तस्याः कर्तृ व्यापकम् । यथा धूमस्यग्निना व्याप्तिरव्यभिचारितः संबंधः । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति नियमात् तत्र धूमो व्याप्यः । अग्निर्व्यापकः ।
धर्माणां व्याप्यव्यापकभावव्यवस्था

(२) चतुष्टयो खलु धर्माणां गतिः । केचित्समवृत्तयो यथा निषिद्धत्वपापसाधनत्वे । यत्र निषिद्धत्वं तत्र पापसाधनत्वं यत्र पापसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमात् । तत्र द्वयोरप्यन्योन्यं व्याप्यव्यापकभावः । केचिन्न्यूनाधिकवृत्तयः व्यापकमेव । केचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तते । यथा गोत्वाश्वत्वे । यतो यत्र गोत्वं न तत्र सर्वथाऽश्वत्वम् । यत्र चाश्वत्वं न तत्र सर्वथा गोत्वम् । तेषां नान्योन्यं व्याप्यव्यापकभावः । संबंधस्यैवाभावात् । केचित्क्वचित् समाविष्टा अपि क्वचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तते । यथा पाचकत्वपुरुषत्वे । तयोः पुरुषविशेषे समावेशेऽपि पाचकत्वं पुरुषत्वपरिहारेण स्त्रीषु वर्तते । पुरुषत्वमपि पाचकत्वपरिहारेणापचति पुरुषे वर्तते । तेऽपि नान्योन्यं व्याप्यव्यापकभाववन्तः । सत्यपि संबंधे परस्परव्यभिचारित्वात् । तत्र व्याप्यो धर्मो व्यापकप्रमितिसाधनं भवन्ननुमानमित्युच्यते । व्यापकश्चानुमेय इति ॥

व्याप्तिज्ञानतत्स्मरणसहितं लिङ्गस्य सम्यग्ज्ञानमनुमानम्

(३) ननु पर्वते वर्तमानो धूमो गरहांतर्वर्तिनः पुरुषस्य किमित्यग्निप्रमां न जनयति । उच्यते । न प्रत्यक्षवदनुमानमज्ञातकरणम् । किंतु सम्यग्ज्ञातमेव । तथापि नारिकेलद्वीपवासिनो देशान्तरं गतस्य धूमप्रमितावपि कस्मान्नाग्निप्रमोदयः । उच्यते । तस्य धूमोस्वरूपज्ञानेऽप्यग्निव्याप्ततया तज्ज्ञानाभावात् । ज्ञातव्याप्तिकस्यापि कुतः

कदाचिदग्निप्रमाणुत्पत्तिः । व्याप्तिस्मरणाभावात् । व्याप्तिस्मरणवतः पर्वते धूमं दृष्टवतोऽपि कथं पर्वतादन्यत्राग्निप्रमाणुद्भवः । व्याप्तिप्रकारमपेक्ष्य लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गज्ञानजनकत्वनियमात् । तथाहि । कयोश्चित्समानदेशकालयोर्व्याप्तिः । यथा रसस्य रूपेण । कयोश्चिदसमानदेशत्वेऽपि भिन्नकालयोः । यथा धूमस्याग्निना । कयोश्चित्समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशयोः । यथा कृत्तिकोदयस्य रोहिण्युदयासत्या । कयोश्चिदभिन्नदेश कालयोः । यथाऽधोदेशे नदीपूरस्योर्ध्वदेशवृष्ट्या । कस्यचित् कादाचित्कस्य समानदेशत्वेऽपि सार्वकालीनेन । यथा पतनस्य गुरुत्वेन । कस्यचित्समानदेशत्वेऽपि सार्वकालिकस्य कादाचित्केन । यथा शरीरत्वस्य विनाशेन । कस्यचित् प्रदेशवर्तिनो व्याप्यवर्तिना । यथा संयोगस्य द्रव्यत्वेन । कस्यचिद्व्याप्यावर्तिनः प्रदेशवर्तिना । यथा रूपस्य संयोगेन । कयोश्चिदेकावयववर्तिनोरप्यवयवभेदेन । यथा तुलोन्नमनावनमनयोरित्यादि । तथा च व्याप्तिप्रकारानुसारेण समुचितदेशादौ लिङ्गिप्रमां जनयदनुमानमित्युक्तं भवति । अत एव लिङ्गिस्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽपि देशविशेषादिसंसृष्टतया ज्ञापकत्वान्नानुमानस्य वैयर्थ्यम् । ततश्चानुमानस्य द्वयं सामर्थ्यम् । व्याप्तिः समुचितदेशादौ सिद्धिश्चेति । न तु पक्षधर्मतानियमः ।

प्रत्यक्षानुमानागमैः व्याप्तिज्ञानम्

(४) ननु व्याप्तिज्ञानं केन प्रमाणेन जायते । यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरिति ब्रूमः । तत्र तावद्धूमस्याग्निना व्याप्तिः प्रत्यक्षगम्या । तथा हि । महानसादौ धूमाग्न्योः साहचर्यं पश्यतः पुरुषस्यैव विमर्शो जायते । किमत्रैवैतौ धूमाग्नी सहचरितावन्यत्र देशान्तरे कालान्तरे चैतज्जातीयौ परस्परपरिहारेण वर्तते उतान्यतर ऐवान्यतरपरिहारेण किंवा सकलदेशकालयोः सहचरितावेवेति ततो भूयोभूयो धूमं पश्यन्नग्निं पश्यति । अग्न्यभावे च धूमाभावम् । तथा धूमाभावेऽपि क्वचिदग्निसद्भावम् । ततः पुनरेष विचारो भवति । यथा बहुषु स्थलेषु धूमेन सहचरितोऽप्यग्निः क्वचित्तं परित्यज्य वर्तते । तथा धूमो मत्परिचितस्थलेष्वग्निना सह वर्तमानोऽपि क्वचित् तं परित्यज्य वर्तते । किंवा सर्वत्र तत्सहचरित ऐवेति । ततः पुनरेषा बुद्धिरुत्पद्यते । अग्नेर्धूमसंबन्धेऽस्त्यार्द्धेनसंयोगः उपाधिः । स च धूमव्यापकः । स्वयं व्यावर्तमानस्तं व्यावर्तितवान् । न पुनरग्निम् । तदव्यापकत्वात् । तथा धूमस्याग्निसंबन्धे यदि कश्चिदुपाधिः स्यात्तदा सोऽप्यग्निं व्यभिचरिष्यति । न चेन्निर्निमित्तस्य संबन्धस्य धूमस्वभावत्वेन न क्वापि तदभावो भविष्यतीत्येवं निश्चित्य महानसादावुपाधिगवेषणे प्रवर्तते ॥

(५) तत्र केचिद्धर्मा उभयव्यापकाः । यथा प्रमेयत्वम् । नैतत्संबन्धं विघटयितुमीशते । केचिदुभयाव्यापकाः । यथा महानसत्वम् । तेऽपि नैतत्संबन्धविघटनाय समर्थाः । केचिद्धूमव्यापका अग्न्यव्यापकाः । यथाऽऽर्द्धेनसंयोगः । तेऽप्यग्नेर्धूमवियोजने शक्ता अपि न धूमस्याग्निवियोजने । यस्त्वग्नेर्व्यापको धूमस्य त्वव्यापकः स स्वयं व्यावर्तमानः शक्यत्येतत्संबन्धं विघटयितुम् । स तु नास्त्येव । अनुपलंभात् । अतीन्द्रियोऽपि प्रमाणांतरवेद्यः स्यात् । न च तत्प्रमाणमुपलभ्यते । न चाप्रामाणिकः शङ्कामप्यधिरोहति । अतो नात्रोपाधिरस्तीति निर्णीतवतोऽविनाभावप्रमितिरुत्पद्यते ।

(६) नन्वेवं सति न प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकम् । मैवम् । यतः साहचर्यग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिणः । न च सहकारिभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञायामिव प्रमाणांतरत्वम् । वर्तमानसन्निकृष्टमात्रग्राहिप्रत्यक्षं कथमतोताद्यस्पदानां व्याप्तिं गृह्णीयादिति चेन्न । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भात् ।

(७) किञ्च प्रतीतस्य धूमस्याग्निसंबन्धे स्वाभाविकतया निश्चिते यद्यन्यत्रापि धूमः स्यात्तर्हि तस्याप्येवमित्येवं व्याप्तिग्रहो भवतीत्यतः । ऐतेन प्रमेयतवाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिं गृह्णतः सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यपि परास्तम् । कुत ऐतत्सर्वं कल्प्यत इति चेत् । कार्यदर्शनादेव । अस्ति तावद्धूमदर्शनानंतरमग्निज्ञानम् । न च तदयथार्थम् । संवादित्वात् । न चान्यदर्शनेनान्यज्ञानं निर्निमित्तं भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न च व्याप्तिप्रमां समुचितदेशत्वप्रमां चापहाय निमित्तांतरमस्तीति कार्यमेवैतत्कल्पयति । यथा खलु शिलाशकलादावनुपलब्धामपि क्षितिसलिलादिसहकारिसमुद्भूतां बीजस्य शक्तिमङ्कुरदर्शनं कल्पयतीति । अनुमानगम्यां तु व्याप्तिमुत्तरत्रोदाहरिष्यामः । न च तस्याप्यनुमानस्य व्याप्त्यपेक्षायामनवस्था । अंततः प्रत्यक्षागममूलत्वात् । ब्राह्मणो न हंतव्यो गौर्न पदा स्पष्टव्येत्यागमगम्या व्याप्तिः । न चात्र क्वश्चित्शुद्धोपद्रवो नापि दृष्टान्तापेक्षेति ।

(८) अनुमानप्रकाराः

(८) त्रिविधमनुमानम् । कार्यानुमानं कारणानुमानमकार्यकारणानुमानं चेति । तत्राद्यं यथा धूमोऽग्नेः । द्वितीयं यथा विशिष्टमेघोन्नतिवृष्टेः । इयांस्तु विशेषः । कार्यं कारणमात्रमनुमापयति । कारणं तु समग्रमेव कार्यमिति । तृतीयं यथा रसो रूपस्येति । पुनर्द्विविधम् । दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेति तत्र प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं दृष्टम् । यथा धूमोऽग्नेः । प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टम् । यथा रूपादिज्ञानं चक्षुरादेः । अथवा यथा भूतयोर्व्याप्तिग्रहणं तथा भूतयोरेव लिङ्गलिङ्गिभावे दृष्टम् । यथा धूमाग्न्योः । व्याप्यव्यापकयोरन्यादृष्टत्वेपि तत्सामान्याकारानुगमेन लिङ्गलिङ्गिभावे सामान्यतो दृष्टम् । यथा कृषीवलस्य कर्षणादिप्रवृत्तेर्धान्यादिफलवत्त्वदर्शनेन यज्ञादेः स्वर्गादिफलानुमानम् ।

प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वफलवत्त्वसामान्यानुगमात्

(९) पुनर्द्विविधम् । साधनानुमानं दूषणानुमानं चेति । तत्राद्यं चेति । तत्राद्यं यथा । धूमप्रमित्याग्निप्रमितिसाधनम् । दूषणानुमानपि द्वेधा । दुष्टप्रमितिसाधनं तर्कश्चेति । तत्राद्यं यथा । नैदं स्व साधनसमर्थम् । प्रमाणबाधितत्वादित्यादि । कस्यचिद्धर्मस्याङ्गीकारेऽर्थांतरस्यानुपादनं तर्कः ।

(१०) तस्य पञ्चाङ्गानि । आपादकस्यापाद्येन व्याप्तिः । प्रतितर्केणाप्रतिघात आपाद्यस्यानिष्टत्वम् । तदिद्विविधम् ।

प्रामाणिकहानमप्रामाणिककल्पनं चेति । तत्राद्यं त्रेधा । दृष्टाननुमितश्रुतहानभेदात् ।

द्वितीयमप्यदृष्टाननुमिताश्रुतकल्पनाभेदान्निविधम् । ऐतदेव कल्प्यानेकत्वे कल्पनागौरवमित्युच्यते । आपाद्यस्य विपर्यये पर्यवसानं परस्याननुकूलत्वं चेति । आपाद्यमनिष्टं पुनः पञ्चधा भिद्यते । आत्माश्रयत्वमन्योन्याश्रयत्वं चक्रकाश्रयत्वमनवस्था केवलानिष्टं चेति । तद्वेदात् तदापादनरूपस्तर्कोऽपि पञ्चविधः । तत्र तस्यैवोत्पत्तिज्ञाप्यर्थम् तदुत्पत्तिज्ञाप्यपेक्षाङ्गीकारे स्वापेक्षया पूर्वभावित्वरूपमात्माश्रयत्वमापाद्यते । यदि घटोऽयमस्यैव घटस्योत्पादकः स्यात्तर्हि स्वतोऽपि पूर्वभावी स्यात् । यद्यस्य कारणं तत्ततोऽपि पूर्वभावि दृष्टम् । यथा पटकारणं तंतवस्तदपेक्षया पूर्वभाविनः । न चात्र प्रतिकूलस्तर्कोऽस्ति । यदि घटस्य घट ऐव कारणं न स्यात्तर्हिदमापद्यत इति । अनिष्टं चेदम् । स्वापेक्षया पूर्वभावित्वस्याप्रामाणिकत्वात् । व्याहतत्वेनाङ्गीकर्तुमनुचितत्वाच्च । पूर्वभावित्वं हि तदभाववति काले भावः । न च स्वाभाववति काले स्वयं भवतीति न व्याहतम् । न चेत्पूर्वभावित्वमङ्गीक्रियते तदा न स्वस्य स्वयं कारणम् । न चैवमेवापादकं प्रत्यापादयितुं शक्यत इति पञ्चाङ्गानि । एवं जप्तावपि तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानं प्रति पूर्वभावित्वमापाद्यम् द्वयोरितरेतरकारणत्वाङ्गीकारे त्वन्योन्यापेक्षया पूर्वभावित्वमन्योन्याश्रयत्वमापाद्यम् । बहूनां चक्रवत्कार्यकारणभावाभ्युपगमे पूर्वभावित्वलक्षणं चक्रकाश्रयत्वम् । अनवस्थितासिद्धकारणापेक्षायां मूलक्षयापरनामकप्रतीतकार्यविलोपलक्षणानवस्था ।

(११) केवलानिष्टापादनमपि त्रेधा । दृष्टाननुमितश्रुतहानापादनभेदात् । अदृष्टाननुमिताश्रुतकल्पनापादनभेदाच्च । ऐतदेव कल्प्यानेकत्वे कल्पनागौरवमित्युच्यते । दृष्टहानं यथा यदि पर्वतो निरग्निकस्तर्हि निर्धूमः स्यादिति ।

ऐवमन्यस्याप्युदाहरणं शास्त्रे द्रष्टव्यम् । अनुमानत्वेऽपि तर्कस्यापादकासिद्धिरदूषणम् । पराभ्युपगममात्रस्य तत्र सिद्धिपदार्थत्वात् ।

(१२) ऐवमापाद्यस्य प्रमाणविरोधोऽपसिद्धांतश्च न दूषणम् । निर्धूमो भवतीत्यसाधनात् । यथा साधनानुमाने न व्याप्तिमात्रं नापि पक्षधर्मतामात्रं साध्यप्रमितिसाधनं किंतु मिलितमेव । ऐवमनिष्टापादनं विपर्यये पर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवतीति तर्कस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । सोऽयं क्वचिद्विपरीतशङ्कानिरसनद्वारेण प्रमाणानामनुग्राहकोऽपि भवतीति ।

व्यतिरेकव्याप्तेः अप्रयोजकता

(१३) केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदान्निविधमनुमानमित्येके । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः । तत्र व्याप्त्या वर्तमानम् । निश्चितसाध्यसमानधर्मधर्मी सपक्षः । तत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वर्तमानम् । साध्यतत्साधनधर्मरहितो धर्मी विपक्षः । तद्रहितं केवलान्वयि । तदिद्विविधम् । सर्वसपक्षतदेकदेशवृत्तिभेदात् ।

शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादिति सपक्षव्यापकम् । सर्वस्मिन्नभिधेयतया सम्प्रतिपन्ने प्रमेयत्वस्य वृत्तेः । गुणत्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिः । रूपादौ वृत्तेर्घटादावृत्तेः ।

(१४) द्विविधा किल व्याप्तिः । अन्वयतो व्यतिरेकतश्चेति । साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्वयः । साध्याभावस्य साधनाभावेन व्याप्तिर्व्यतिरेकः । तत्रास्य केवलमन्वय एवास्ति । यत्प्रमेयं तदभिधेयं यथा घट इति । न तत्र व्यतिरेकः । यदभिधेयं न भवति तत्प्रमेयं न भवतीति निदर्शनाभावात् । सर्वस्याप्यभिधेयत्वेनानभिधेयासंभवात् । तेनैतत्केवलान्वयीत्युच्यते ।

(१५) पक्षव्यापकमविद्यामानसपक्षं सर्वस्माद्विपक्षाद्व्यावृत्तं केवलव्यतिरेकि । यथा जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादिति । अस्य हि यत्सात्मकं न भवति तत्प्रमाणादिमन्न भवति यथा घट इति व्यतिरेक एवास्ति । न तु यत्प्रमाणादिमत्तत्सात्मकमित्यन्वयः । सर्वस्यापि जीवच्छरीरस्य पक्षत्वात् । अन्यस्य सर्वस्य निरात्मकत्वात् । तेनैतत्केवलव्यतिरेकीत्युच्यते ।

(१६) पक्षव्यापकं सपक्षवृत्तिः सर्वविपक्षव्यावृत्तमन्वयव्यतिरेकीति । तदपि द्विविधम् । सर्वसपक्षतदेकदेशवृत्तिभेदात् । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति सपक्षव्यापकम् । सर्वस्मिन्ननित्ये कृतकत्वस्य वृत्तेः । पर्वतोऽग्निमाधूमवत्त्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिः । अग्निमित्यपि क्वचिद्वृत्तेः । क्वचिच्चावृत्तेः । इदं हि यद्धूमवत्तदग्निमद्यथा महानसः । यदग्निमन्न भवति तद्धूमवन्न भवति यथा हृद इति व्याप्तिद्वयसद्भावादन्वयव्यतिरेकीत्युच्यते ।

(१७) तदिदमसत् । व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यसिद्धावनुपयोगात् । न हि भावेन भावसाधनेऽभावस्याभावेन व्याप्तिरुपयुज्यते । व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैयधिकरण्यं चैव सति स्यात् । कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणः शास्त्रे संव्यवहारः । इत्थम् । तत्रापि यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकमित्येव व्याप्तिः । किंतु व्याप्तिग्रहणस्थानस्यैव विप्रतिपत्तिविषयत्वप्राप्त्या सा दर्शयितुमशक्त्याभूत् । ततोऽनुमानेन तां साधयितुं व्यतिरेकव्याप्तिरुपन्यस्यते । प्राणादिमत्त्वादिति प्रयुक्ते कथमस्य व्याप्तिरित्याकाङ्क्षायां प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम् । तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यद्यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तम् । यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वेनेत्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्वयव्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तरनुपयुक्तैव । विवक्षितव्याप्तेः प्रत्यक्षादिनैव सिद्धत्वात् । व्यभिचाराभावदर्शनमुखेन कथञ्चिदुपयुज्यते वेति ।

परार्थानुमाने पञ्चावयवनियमो नास्ति

(१८) पुनरनुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र परोपदेशमनपेक्ष्य यत्स्वयमेव व्याप्तिज्ञानतत्स्मरणसहितं लिङ्गज्ञानमुत्पद्यते तत्स्वार्थानुमानम् । यत्तु परोपदेशापेक्षमुत्पद्यते तत्परार्थानुमानम् । तज्जनकत्वात्परोपदेशोऽपि परार्थानुमानमिति क्वचिदुपचर्यते । परोपदेशस्तु पञ्चावयववाक्यानीति नैयायिकादयः

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । ऐत ऐव वैशेषिकैः प्रतिज्ञोपदेशनिदर्शनानुसंधानप्रत्याम्नाया इत्युच्यते ।
 तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतोऽग्निमानिति । तत्र धर्मिणमुद्दिश्य पश्चाद्धर्मो विधातव्यः ।
 साधनत्वख्यापकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः । यथा धूमवत्त्वादिति । व्याप्तिग्रहणस्थलं दृष्टान्तः । स द्विविधः ।
 साधर्म्यदृष्टान्तो वैधर्म्यदृष्टान्तश्चेति । तत्रान्वयव्याप्तिग्रहणस्थलं साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा धूमानुमाने महानसः ।
 व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणस्थलवैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा तत्रैव महाहृदं इति । सम्यग्व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं
 दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणम् । तद् द्विविधम् । साधर्म्योदाहरणम् वैधर्म्योदाहरणं चेति । अन्वयव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं
 साधर्म्यदृष्टान्ताभिधानं साधर्म्योदाहरणम् । यथा यो यो धूमवान्स सोऽग्निमान्यथा महानस इति ।
 व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं वैधर्म्यदृष्टान्ताभिधानं वैधर्म्योदाहरणम् । यथा योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवति ।
 यथा महाहृद इति । दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य लिङ्गस्य पक्षे व्याप्तिरव्यापकं वचनमुपनयः । सोऽपि
 दृष्टान्तानुसारेण द्विविधः । तत्र महानस इव पर्वतो धूमवानिति साधर्म्योपनयः । न च हृद इवायं निर्धूमः पर्वत इति
 वैधर्म्योपनयः । पुनः सहेतुकं पक्षवचनं निगमनम् । यथा तस्मात्पर्वतोऽग्निमानिति ।

(१९) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वा त्रय ऐवावयवा इति भाट्टाः । उदाहरणोपनयौ द्वावेवेति बौद्धाः ।
 तदेतदसत् । व्याप्तिद्वैविध्यनिराकरणेनोदाहरणोपनयद्वैविध्यस्यापि निराकृतत्वात् । नियमानुपत्तेश्च । न हीदं
 वाक्यमागमतया व्याप्त्यादिबोधकम् । येनाकाङ्क्षाद्यनुसारेण पञ्चावयवादिनियमः स्यात् । परस्य
 परस्मिन्नाप्त्यनिश्चयात् । निश्चये वा प्रतिज्ञामात्रेण पूर्तर्हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यर्थ्यात् । किंतु गृहीतव्याप्त्यादेः पुरुषस्य
 तत्स्मारकत्वादिनाऽगृहीतव्याप्त्यादेस्तु तज्जिज्ञासाजनकत्वेनोपयुज्यते । व्याप्तिस्मरणादिकं चैतैश्चतुर्भिरपि
 प्रकारैर्भवदनुभूयते । तत्किमनेन नियमेन ।

(२०) संभवन्ति चान्योऽपि प्रकाराः । पर्वतोऽग्निमांधूमवत्त्वान्महानसवदिति वा । धूमवान्पर्वतोऽग्निमानिति हेतुगर्भं
 पक्षवचनं वा । विवादेनैव प्रतिज्ञासिद्धं कुतः पर्वतोऽग्निमानिति प्रश्ने धूमवत्त्वादिति हेतुमात्रं वा । पर्वतस्याग्निमत्त्वे
 किं प्रमाणमिति पृष्ठे धूमवत्त्वमिति लिङ्गोक्तिमात्रं वा । धूमवन्महानसवत्पर्वतोऽग्निमानिति सप्रतिज्ञं हेतुगर्भं
 दृष्टान्तवचनं वा । अग्निरव्याप्यो धूमोऽत्र पर्वतेऽस्तीत्युपनयो वा । व्याप्त्यादिमद्धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमानिति निगमनं
 वेति । सांव्यावहारिकैश्चैते प्रकाराः सर्वेषु शास्त्रेष्वित्येवंप्रकारमनुमानमिति ।

उपपत्तिदोषाः

(२१) अथ निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्युक्तम् । के तत्रोपपत्तिदोषाः । यत्सद्भावे लिङ्गाभिमतं ज्ञानमेव न जनयति
 संशयविपर्ययौ वा करोति ते दोषाः । ते द्विविधाः । अर्थवचनदोषभेदात् । तत्र साक्षादुपपत्तेरेव दोषौ विरोधासङ्गती
 । तद्द्वारा वचनस्यापि । वचनदोषौ न्यूनाधिक्ये । वचनद्वारेणार्थस्यापि । तत्र योग्यताभावो विरोधः ।
 आकाङ्क्षावरहोऽसङ्गतिः । अवश्यवक्तव्यस्यैकदेशमात्रवचनं न्यूनम् । सन्निध्यभावविशेषः । आकाङ्क्षितस्यैवान्येन
 करतकार्यस्य वचनमाधिक्यम् ।

विरोधप्रकारः

(२२) ऐते च विरोधादयो द्विविधाः ।

समयबंधप्रश्नस्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणात्मककथारूपसाधारण अनुमाननिष्ठाश्च । तत्रानुमाननिष्ठास्तावदुच्यन्ते ।
त्रिविधोऽनुमानविरोधः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तविरोधभेदेन । तत्र प्रमाणविरोधः स्ववचनविरोध इति द्विविधः
प्रतिज्ञाविरोधः । प्रमाणविरोधोऽपि द्वेधा । प्रबलप्रमाणविरोधः समबलप्रमाणविरोधश्चेति । हीनबलस्यानेनैव
बाधितस्याकिञ्चित्करत्वात् । प्राबल्यं च द्विविधम् । बहुत्वेन स्वभावेन च स्वभाश्चोपजीव्यत्वं
निरवकाशत्वमित्यादिरूपः । प्रत्यक्षादिविरोधभेदेन द्वावपि प्रत्येकं त्रिविधौ । समबलानुमानविरोधोऽपि द्वेधा ।
तेनैवानुमानेनानुमानानान्तरेण चेति । स्ववचनविरोधोऽपि द्विविधः । अपसिद्धांतो जातिरिति । तत्र
पूर्वाचार्यैर्यत्प्रामाणिकतयाभ्युपगतं तद्विरुद्धाङ्गीकारोऽपसिद्धांतः । पूर्वाचार्यवचनस्यापि स्वयमङ्गीकृतत्वेन
स्ववचनत्वात् ।

(२३) स्ववचन ऐव व्याहृतिर्जातिः । सा त्रिविधा । ऐककर्तृके वाक्ये पदयोरवांतरवाक्ययोर्वा मिथो व्याघातः
स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोधश्चेति । हेतुविरोधोऽपि द्विविधः । असिद्धांतव्याप्तश्चेति समुचितस्थले ।
अव्याप्तिस्त्रिविधा । लिङ्गस्य साध्येन तदभावेन च सम्बंधः साध्यसंबंधाभावे सति तदभावेनैव संबंध
उभयसंबंधाभावश्चेति । दृष्टान्तविरोधोऽपि द्विविधः । साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं चेति । हेत्वादौ
स्ववचनविरोधोऽसिद्ध्यादिनैव सङ्गृहीत इति नोक्तः ।

ऐवमसङ्गतिन्यूनाधिक्यान्यपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तसंबंधभेदेन प्रत्येकं त्रिविधानि । ऐतेषामुदाहरणानि
कथारूपसाधारणान्विरोधादींश्च परोदीरितनिग्रहस्थानानामेतेष्वेवांतर्भावं वदंतो दर्शयिष्यामः । न
केवलमुपपत्तिदोषाणां विरोधादिभिः सङ्ग्रहः । किं नाम । नैयायिकनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानां वक्तृदोषाभ्यां
युतेष्वेवांतर्भावः । ततश्च विरोधासङ्गती न्यूनाधिके संवादानुक्ती इति षडेव निग्रहस्थानानि । विप्रतिपन्नप्रमेयाङ्गीकारः
संवादः । परबोधनार्थस्यावश्यं वक्तव्यस्यावचनमनुक्तिः । कथायामखण्डिताहङ्कारेण परेण परस्याहङ्कारखण्डनं
पराजयो निग्रह इति चोच्यते । तन्निमित्तं निग्रहस्थानम् । अहङ्कारखण्डनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षदूषणसङ्कल्पभ्रंशः
। अत ऐव कथाबाह्यानि कथायामप्यपस्मारोन्मादादिदशापन्नानि झटिति संवरणेन तिरोहितोद्भावनावसराणि
पुरस्स्फूर्तिकानधिकृतोद्भावनानि च व्यवच्छिन्नानि परोक्तस्ववक्तव्ययोरज्ञानं विपरीतज्ञानं वा निग्रहः । तल्लिङ्गं
निग्रहस्थानमिति वा ।

निग्रहस्थानानि

(२४) तानि च ॥१॥ प्रतिज्ञाहानिः ॥२॥ प्रतिज्ञांतरम् ॥३॥ प्रतिज्ञाविरोधः ॥४॥ प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥५॥ हेत्वंतरम्
॥६॥ अर्थांतरम् ॥७॥ निर्थकम् ॥८॥ अविज्ञातार्थम् ॥९॥ अपार्थक्यम् ॥१०॥ अप्राप्तकालम् ॥११॥ न्यूनम् ॥१२॥

अधिकम् ॥१३॥ पुनरुक्तम् ॥१४॥ अननुभाषणम् ॥१५॥ अज्ञानम् ॥१६॥ अप्रतिभा ॥१७॥ विक्षेपः ॥१८॥ मतानुज्ञा ॥१९॥ पर्यनुज्योपेक्षणम् ॥२०॥ निरनुज्यानुयोगः ॥२१॥ अपसिद्धांतः ॥२२॥ हेत्वाभासश्चेति द्वाविंशतिः ।

(२५) ॥१॥ प्रतिज्ञाहानिः ॥ तत्र येन यद्यथा साध्यत्वादिना निर्दिष्टं तेन तस्य तथा परित्यागः प्रतिज्ञाहानिः । यथा पर्वतोऽग्निमान्प्रमेयत्वादित्युक्तेऽनैकांतिकत्वेन च प्रत्युक्तर मा भूत्तर्हि पर्वतोऽग्निमानिति । अयन्तु संवाद ऐव ।

(२६) ॥२॥ प्रतिज्ञांतरम् ॥ प्रथममविशिष्टतयोक्ते साध्यभागे पुनर्विशेषणप्रक्षेपः प्रतिज्ञांतरम् । प्रतिज्ञोदाहरणे प्रयोज्यभागो निगमनं चेति साध्यभागः । यथा शब्धोऽनित्य इति प्रतिज्ञाते ध्वनिभिः सिद्धसाधनत्वोद्भावने वर्णात्मकः शब्धोऽनित्यः इत्यादि । अत्र वक्तव्यम् । किं पूर्वैव कथाऽनुवर्ततेऽथ कथांतरम् । नाद्यः । ऐकस्य साधनस्य दूषणस्य वा स्थितौ भङ्गे वा कथायाः परिसमाप्तत्वात् । साधनांतरोपन्यासस्य व्यर्थत्वात् (स्यावसराभावात्) । न चेदं पूर्वोक्तमेव । तथात्वे पूर्वदूषणेनैव दुष्टत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तथा सति प्रथममेव विशिष्टस्योपात्तत्वेन प्रतिज्ञांतराभावात् । वादे तु कथैक्येऽपि न निग्रहस्थानम् । शङ्कानिवृत्तिपर्यंतं प्रतिवक्तव्यत्वात् । सत्यम् । निवृत्तयोरपि जल्पवितंडयोः पुनर्विशेषणं प्रक्षिपतः को दोष इति चेत् । असङ्गत्यादिकमिति ब्रूमः । तदपि कथाबाह्यत्वान्न निग्रहस्थानम् ।

(२७) ॥३॥ प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ऐकवक्तृके वाक्ये पदानामवांतरवाक्यानां वा मिथो व्याघातः प्रतिज्ञाविरोधः । यथा मे माता वंध्येति । द्रव्यं गुणव्यतिरिक्तत्वादिति । अयं च प्रथमजातित्वात् । स्ववचनविरोध ऐव ।

(२८) ॥४॥ प्रतिज्ञासन्त्यासः ॥ स्वोक्तापलापः प्रतिज्ञासन्त्यासः । यथाऽग्निरनुष्ण इत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधे चाभिहिते ब्रवीति न मयाऽग्निरनुष्ण इत्यभिहित इति । सोऽपि प्रमाणविरोध ऐव उक्तेः प्रमितत्वात् ।

(२९) ॥५॥ हेत्वंतरम् ॥ प्रथममविशिष्टतयोक्ते साधकांशे पुनरधिकप्रक्षेपो हेत्वंतरम् । हेतुरुदाहरणे प्रयोजकांश उपनयो दूषणं चेति साधकांशः । यथा शब्धो नित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्येनानैकांत्येऽभिहिते सामान्यवत्त्वे सतीत्यादि । ऐतत्प्रतिज्ञांतरनिरासेनैव निरस्तम् । प्रतिज्ञाग्रहणस्योक्तोपलक्षणत्वेन पृथङ् न वक्तव्यं च । अनुपलक्षणत्वे तूदाहरणांतरादिकमपि पृथग्वाच्यं स्यात् । प्रतिज्ञापदेन साध्यांश ऐवोपलक्ष्यत इति चेन्न । वैयर्थ्यात् । अन्यथा प्रतिज्ञाहान्यादावपि किं विभागो न क्रियत इति ।

(३०) ॥६॥ अर्थांतरम् ॥ प्रकृतानुपयुक्तान्वितोक्तिरर्थांतरम् । यथा शब्धो नित्यः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वं हेतुः । हेतुशब्दश्च हिनोतेर्धातोस्तुन्प्रत्यये कृते सति कृदंतं पदमित्यादि । इदमनाकाङ्क्षितत्वादसङ्गतिरेवेति ।

(३१) ॥७॥ निरर्थकम् ॥ अवाचकपदप्रयोगो निरर्थकम् । यथा शब्धो नित्यः कचटतपानां जबगडदत्वादित्यादि । इदं त्वनुक्तेरेव ।

- (३२) ॥८॥ अविज्ञातार्थम् ॥ त्रिवारमुक्तेऽपि परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातार्थवाचकपदमविज्ञातार्थम् । यथा कश्यपतनयाधृतिहेतुरयं त्रिनयनतनयासनसमाननामधेययुक्त इत्यादि । तद्ध्वजवत्त्वादित्यादि । इदमप्यनुक्तिरेव ।
- (३३) ॥९॥ अपार्थक्यम् ॥ अनन्वितवाचकपदादिप्रयोगोऽपार्थक्यम् । यथा कुण्डमजाजिनं दशदाडिमनि षडपूपा इत्यादि । इदं च स्फुटमसङ्गतम् ।
- (३४) ॥१०॥ अप्राप्तकालम् ॥ क्रमविपर्यासोऽप्राप्तकालम् । यथा कृतकत्वादनित्यः शब्द इत्यादि । इदं किञ्चिन्न निग्रहस्थानम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्यादिसंव्यवहारात् । निग्रहस्थानं त्वसङ्गतिरेव ।
- (३५) ॥११॥ न्यूनम् ॥ अवश्योपादेयानामन्यतमानुपादनं न्यूनम् । यथा पर्वतोऽग्निमान्महानसवदित्यादि । ऐतन्न्यूनमेव ।
- (३६) ॥१२॥ अधिकम् ॥ अन्वितोपयुक्तापुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगोऽधिकम् । यथा पर्वतोऽग्निमांधूमवत्त्वात्प्रकाशविशेषवत्त्वाच्चेत्यादि । ऐतदधिकमेव ।
- (३७) ॥१३॥ पुनरुक्तम् ॥ प्रतीतार्थस्य पुनः स्ववचनेन प्रयोजनं विनाऽभिधानं पुनरुक्तम् । यथा पर्वतोऽग्निमांत्यादि । ऐतदधिकमेव ।
- (३८) ॥१४॥ अननुभाषणम् ॥ वादिनोक्तस्य प्राश्निकैर्विज्ञातार्थस्य वादिना परिषदा वा पुनरनूद्य दत्तस्योच्चारणयोग्यस्य स्वाज्ञानमनाविष्कुर्वता कथामविच्छिन्दता यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणम् । तत्पञ्चविधम् । यत्तदित्याद्यनुवादो दूष्यैकदेशानुवादः केवलं दूषणोक्तिरन्यथानुवादस्तूष्णींभावश्चेति । तत्राद्यत्रयं न्यूनम् । चतुर्थमसङ्गतम् । पञ्चममनुक्तिः ।
- (३९) ॥१५॥ अज्ञानम् ॥ वादिना त्रिवारमभिहितस्य परिषदा विज्ञातार्थस्य वाक्यस्यार्थाप्रतिपत्तिरज्ञानम् ।
- (४०) ॥१६॥ अप्रतिभा ॥ वादिनोक्तस्य प्रत्युत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।
- (४१) ॥१७॥ विक्षेपः ॥ केनचिद्व्याजेन कथाविच्छेदो विक्षेपः । यथा कथामारभ्याह अद्य मे महत्प्रयोजनमस्ति तस्मिन्नवसिते वक्ष्यामीति । ऐतत्त्रयमनुक्तिरेव ।
- (४२) ॥१८॥ मतानुज्ञा ॥ इष्टापादनं मतानुज्ञा । यथा केनचित्स्वस्य चोरत्वमभ्युपेत्य त्वं चोरः पुरुषत्वादित्युक्ते तर्हि तवपि चोरत्वं प्रसज्येतेति । इयमसङ्गतिरेव ।

(४३) पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ अवश्योद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । इदमप्यनुक्तान्तर्गतम् ।

(४४) ॥२०॥ निरनुयोज्यानुयोगः ॥ अतन्निग्रहप्राप्तौ तन्निग्रहोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः । स चतुर्विधः । [१]
छलम्

[२] जातिः [३] हान्याद्याभासः [४] अप्राप्तकाले ग्रहणं चेति । [१] तत्र परोक्तस्य तदभिप्रेतार्थांतरं परिकल्प्य तदूषणेन परोक्तभङ्गः छलम् । यथा गृष्टिविवक्षया गामानयत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमिति । ऐतदसङ्गतम् । विवक्षितदूषणस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । छलवाक्यस्याप्यर्थांतरं परिकल्प्य गवानयनमित्यनन्वितमिति दूषणसंभवेन स्वन्यायविरोधेऽप्यन्तर्भवति छलम् ।

जातयः

(४५) ॥२०॥ [२] जातिः । सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिः । असामर्थ्यं च द्विविधम् । साधारणमसाधारणं च । तत्र साधारणं स्वव्याहतिः । असाधारणं तु युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वं चेति । सा च साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वार्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदाच्चतुरविंशतिधा । तत्र वादिना स्थापनाय हेतौ प्रयुक्तेऽनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिपक्षोद्भावनं प्रतिधर्मसमा जातिः । सा च प्रत्यक्षाभासादिभेदेन बहुविधा ।

(४६) ॥२०॥ [२] १. साधर्म्यसमः ॥ तत्र व्याप्तिहीनेनानुमानेन यत्प्रतिपक्षचोदनं तद्विधम् । साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । यथा यदि महानससाधर्म्याद्धूमवत्त्वादग्निमान्पर्वत इष्यते तर्हि ह्रदसाधर्म्याद्द्रव्यत्वादनग्निरपि किं नेष्यत इति । ह्रदवैधर्म्याद्धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमानिष्यते तर्हि महानसवैधर्म्यात्पर्वतत्वादनग्निः किं नेष्यत इति । अत्र व्याप्तिलक्षणयुक्ताङ्गरहित्यमेव प्रथममुद्भाव्यम् । न तु जातित्वम् । परचित्तवर्तिनो व्याप्त्य

(४७) ॥२०॥ [२] २. वैधर्म्यसमः ॥ वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः प्रतिषेधः । यथा यदि नभ्युपगमस्याद्यपि ज्ञातुमशक्यत्वात् । यदा तु परो ब्रूयात्साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं प्रयोजकं किं व्याप्त्येति । तदा वक्तव्यम् एवं सति नेदं साधकं सत्प्रतिपक्षितत्वादिति । त्वदनुमानस्यापि व्याप्तिहीनेन साधर्म्येण वैधर्म्येण वा प्रतिपक्षसंभवाद्व्याघात इति । तथा च प्रतिषेधे स्वन्यायविरोधात्मकतृतीयजातावंतर्भावः ।

(४८) ॥२०॥ [२] ३. उत्कर्षसमः ॥ वादिसाधनसामर्थ्येन साधनस्येव व्याप्तिं विना कस्यचिदनिष्ठधर्मस्य दृष्टान्तात्पक्ष उत्कर्ष उत्कर्षसमः । यदि धूमवत्त्वान्महानसवदग्निमांपर्वतस्तर्हि तत ऐव तद्वदेव स्थाल्यादिमानपि

स्यादिति । अत्रापि व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासोऽयमित्युत्तरं वक्तव्यम् । साहचर्यमात्रेण तर्कस्य प्रवृत्तेः किं व्याप्येति वदतः स्वन्यायविरोधेन व्याघात इति ।

(४९)॥२०॥ [२] ४. अपकर्षसमः ॥ पक्षादिष्टधर्मापकर्षणमपकर्षसम इत्येके । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते तत एव तद्वदेव शब्दः श्रावणोऽपि भूदिति । अत्र वक्तव्यम् । किमिदं साधनमुतापादनमिति । नाद्यः । अर्थांतरत्वेन निरनुज्यानुयोगत्वाभावात् । द्वितीये तूत्कर्षसम एवायम् । न हि भावोत्कर्षोऽभावोत्कर्ष इत्येतावता भेदः संभवति । उदयनस्तु दृष्टान्ते साध्येन साधनेन वा सहचरितस्य कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या पक्षे तयोरन्यतराभवसाधनमपकर्षसम इत्याह । यथा महानसेऽग्निमत्त्वेन धूमवत्त्वेन वा सहदृष्टस्य स्थाल्यादिमत्त्वस्य पर्वतेऽभावात्तयोरप्यभावः । तत्र साध्याभावसाधने सत्प्रतिपक्षत्वं बाधो वाऽऽरोप्यः । साधनाभावसाधने त्वसिद्धिरिति । इदमप्यसत् । साध्याभावसाधने साधर्म्यसमप्रकरणसमाभ्यां भेदाभावप्रसङ्गात् । तस्माद्व्याप्त्यनपेक्षया पक्षे साधनाभावसाधनमेवापकर्षसमः । तत्र व्याप्त्यभावः साधनग्राहकप्रमाणविरोधश्चेत्युत्तरं वाच्यम् । साहचर्यमेव प्रयोजकं किं व्याप्त्यादिनेति ब्रुवाणं प्रति स्वन्यायविरोध इति ।

(५०)॥२०॥ [२] ५. वर्ण्यसमः ॥ पक्षवद् दृष्टान्तस्यापि साध्यत्वचोदनं वर्ण्यसम इत्येके । तदसत् । दृष्टान्ते साध्यसाधनविप्रतिपत्त्या चोदने सदुत्तरत्वात् । एवमेव चोदनस्य निर्बीजतयाऽसंभवदुक्तिकत्वात् । एवं तेनैव हेतुना साध्यत्वचोदनमपि निरबीजम् । पक्षे हेतुः साध्येन सहचरित उपलब्धो दृष्टान्तस्यापि तदापादयतीत्येवं चोदनायामुत्कर्षसम एव । पक्षे दृष्टान्ते चोत्कर्षणमित्येतावता भेदेऽतिप्रसङ्गः । साध्यसमाच्च भेदाभावः । तस्मात्पक्षमात्रविवक्षितासिद्ध्यर्थत्वादिरूपवद्धेतुमत्त्वतदभावयोर्दृष्टान्तस्य साध्यत्वापादनं वर्ण्यसम इत्युदयनः । यथाऽसिद्ध्यर्थं धूमवत्त्वं पर्वत इव महानसेऽस्ति चेत्सोऽपि साध्यवत्तया साध्यः स्यात् । न चेत्साधनवत्तया साध्यः स्यादिति । अत्रापि हतुस्वरूपस्य सद्भवमात्रेण दृष्टान्तत्वोपपत्तौ रूपविशेषचिन्ताव्यर्थेति वाच्यम् । तदावश्यकत्वाभ्युपगमे तु स्वन्यायविरोध इति ।

(५१)॥२०॥ [२] ६. अवर्ण्यसमः ॥ दृष्टान्तवत्पक्षस्याप्यसाध्यत्वचोदनमवर्ण्यसम इत्येके । अत्रापि सिद्धत्वाभिमानेन चोदने सदुत्तरम् । अन्यथा निर्बीजत्वं । साधनसाहचर्यबलेनापादने तूत्कर्षसम एव । तस्माद्दृष्टान्तमात्रविवक्षितसिद्ध्यर्थत्वादिरूपवद्धेतुमत्त्वतदभावयोः पक्षस्यासाध्यत्वचोदनमवर्ण्यसम इत्युदयनः । यथा सिद्ध्यर्थं धूमवत्त्वं महानस इव पर्वते वर्तते चेत्साध्यस्य सिद्धत्वादसाध्यत्वम् । न चेदुपायाभावासाध्यत्वमिति । अस्यापि पूर्ववदन्तर्भावो वाच्य इति ।

(५२)॥२०॥ [२] ७. विकल्पसमः ॥ धर्माणां धर्मांतरव्यभिचारदर्शनेन साधनस्यापि साध्यव्यभिचारचोदनं विकल्पसमः । यथा कृतकत्वादिविशेषेऽपि किञ्चिन्मूर्तं दृष्टं घटादि किञ्चिदमूर्तं रूपादि यथा कृतकमपि किञ्चिन्नित्यं किं न स्यादिति । अत्र शङ्कामात्रं चेत्सदुत्तरमेव । उपाध्यभावादिना समाधेयं धर्मांतरव्यभिचारेणास्यापि व्यभिचारसाधनं चेद्धर्मांतरव्यभिचारो हेतुर्वा स्याद् दृष्टान्त वा । आद्ये व्याक्यभावो वक्तव्यः । द्वितीये

हेत्वभावाभ्यूनम् । हेतोरनङ्गत्वादिहेतुवङ्गीकारे प्रतिदृष्टान्तसमसाङ्कर्यम् । धर्मत्वादिहेत्वनङ्गीकारे व्याप्त्यभाव ऐव ।
तदङ्गीकारे तु स्वन्यायविरोध इति

(५३)॥२०॥ [२] ८. साध्यसमः ॥ साध्यवद् दृष्टान्तस्यापि साध्यत्वचोदनं साध्यसम इत्येके । तदसत् ।
विप्रतिपत्त्या चोदने सदुत्तरत्वात् । ऐवमेव चोदनेऽसंभवदुक्तिकत्वात् । तेनैव हेतुना साध्यत्वापादनेऽप्येवमेव ।
वर्ण्यसमवद्बीजोपपादने तु तदभेदः । तस्मात्क्रीडिकृतधर्म्यादिविषयस्य लिङ्गस्य धर्म्यादावप्रयोजकत्वे साध्येऽपि
तथात्वप्रसङ्गात्तेनैव हेतुना धर्म्यादिरपि साध्यत्वापादनं साध्यसम इत्युदयनः । व्याप्तिपक्षधर्मवत्तयैव
प्रयोजकत्वोपपत्तेस्तत्सिद्धतामात्रेण साधनाङ्गत्वसम्भवात्तेनैव हेतुना साधनमित्युत्तरं वाच्यम् । तदङ्गीकारे तु
स्वन्यायविरोध इति ।

(५४)॥२०॥ [२] ९ – १०. प्राप्तिः ॥ अप्राप्तिः ॥ साधनस्य साध्यप्राप्तिपक्षनिरासेन तस्य साधनत्वभङ्गः
प्राप्तिः । अप्राप्तिपक्षनिरासेन तदङ्गीकारेऽप्राप्तिः । कृतिज्ञप्तिसाधारणमिदं जातिद्वयम् । यथा धूमज्ञानमग्निज्ञानं
प्राप्य जनयति चेत्सतैव प्राप्तिरिति तस्य प्राक् सिद्धत्वान्नोत्पादकम् । तथा धूमज्ञानमग्निं प्राप्य ज्ञापयति
चेत्तर्ह्यन्यस्याः प्राप्तेरसंभवाद्विषयविषयिभावे वक्तव्ये धूमज्ञान ऐवाग्नेः स्फुरणान्न तज्ज्ञापकत्वमिति प्राप्तिः ।
अप्राप्योत्पादकत्वं ज्ञापकत्वं चेत्तन्न । क्वप्यदर्शनात् । न ह्यप्राप्याग्निः काष्ठं दहति । नापि प्रकाशमप्राप्य प्रदीपः
प्रकाशयति । अतिप्रसङ्गश्चान्यथेत्यप्राप्तिः । अत्र कृतौ
सामर्थ्यलक्षणप्राप्तिसद्भावेनातिप्रसङ्गाभावात्स्वरूपप्रतिरनपेक्षितैव । ज्ञप्तावपि
तद्व्याप्तलिङ्गविषयत्वरूपप्राप्तिसद्भावेनातिप्रसङ्गाभावाद्विषयविषयिभावोऽनपेक्षित ऐवेत्युत्तरं वाच्यम् । ऐतदनङ्गीकृत्य
स्वरूपप्राप्त्यादिकमपेक्षमाणस्य स्वन्यायेन व्याघात इति ।

(५५)॥२०॥ [२] ११. प्रसङ्गः ॥ अनवस्थाभासप्रसङ्गः । यथा पर्वतस्योत्पादकं वाच्यम् ।
तस्यापीत्यनवस्था । एवं पर्वतस्य ज्ञापकं वाच्यं तस्यापीत्यनवस्थेति अत्र सिद्धविषयत्वेनावस्थानसम्भवेन
मूलक्षयाभावादोषत्वमिति वाच्यम् । तदनङ्गीकारे तु स्वन्यायविरोध इति ।

(५६)॥२०॥ [२] १२. प्रतिदृष्टान्तः ॥ प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसम इत्येके । तदसत् ।
साधर्म्यसमादावपि तद्भावात् । यथा शब्धोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते वदति । यदि घटदृष्टान्तेनैन्द्रियकत्वादित्युक्तस्तर्हि
सामान्यदृष्टान्तेन नित्यः किं न स्यादिति । व्यभिचारचोदनाभिप्रायेण प्रवृत्तेर्न साधर्म्यसमादिसाङ्कर्यमिति चेन्न । अस्य
सदुत्तरत्वात् । तस्माद्धेतुनिरपेक्षेण प्रतिदृष्टान्तमात्रेण बाधप्रतिरोधयोरन्यतरोद्भावनं प्रतिदृष्टान्तसम इत्युदयनः । यथा
यदि महानसदृष्टान्तेनाग्निमानिष्यते तर्हि हृददृष्टान्तेनानाग्निकोऽस्त्वित्यादि । अत्र न्यूनत्वं वाच्यम् । हेतोरनङ्गत्वाभिमाने
तु स्वन्यायविरोध इति ।

(५७)॥२०॥ [२] १३. अनुत्पत्तिसमः ॥ पक्षादीनां प्रागुत्पत्तेर्हेतुवृत्त्यभावेनासिद्ध्युद्भावनमनुत्पत्तिसमः । यथा पर्वतस्योत्पत्तेः प्राक् तत्र धूमवत्त्वं न वृत्तमिति भागासिद्धमित्यादि । अत्रानुत्पन्नस्य पर्वतत्वाभावेनापक्षत्वात्तत्र वृत्त्यभावो न दोषायेति वाच्यम् । न चेदेवं तदा स्वन्यायविरोध इति ।

(५८)॥२०॥ [२] १४. संशयसमः ॥ सत्यपि निर्णयकारणे साधारणधर्मादिमात्रेण संशयापादनं संशयसमः । यथा यदि धूमवत्त्वादग्निमत्त्वनिश्चयस्तर्हि हृदमहानससाधारणेन द्रव्यत्वेन तत्संशयः किं न स्यादिति । तत्र निर्णायकाभावसहकृतस्यैव समानधर्मदिः संशयकारणत्वादत्र निर्णायकसद्भावादसंशय इति वाच्यम् । निर्णायकं न संशयप्रतिबंधकमिति वदतः स्वन्यायविरोध इति ।

(५९)॥२०॥ [२] १५. प्रकरणसमः ॥ प्रत्यनुमानेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसम इत्येके । यथा शब्धोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति । अत्र प्रत्यनुमानस्याङ्गसाकल्याभिमाने सदुत्तरमेव । अन्यथा साधर्म्यसमाद्यंतर्भावः । तस्मादङ्गीकृतानधिकबलेन बाधचोदनं प्रकरणसम इत्युदयनः । ऐतदप्ययुक्तम् । यथा प्रतिदृष्टांतसमादावन्यतरचोदनेनैकजातित्वं तथा साधर्म्यसमादिनाऽप्येकजातित्वसंभवेन पृथकरणानुपपत्तिः । तदुद्धारस्तु तद्वदेव ।

(६०)॥२०॥ [२] १६. अहेतुसमः ॥ हेतोः साध्यापेक्षया पूर्वापरसह भावनिरासेनाहेतुत्वचोदनमहेतुसमः । यथा न तावत्सर्वसाधनं साध्यपूर्वम् । साध्याभावे तन्निरूप्य साधनत्वायोगात् । नापि साधनं पश्चाद्भावि । साधनाभावे साध्यायोगात् । नापि द्वयोर्योगपद्यम् । अविशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति । अत्र कृतौ पूर्वभाविनः साधनत्वम् । साधनशक्तेः परनपेक्ष्यत्वात् तद्व्यवहारस्य बुद्धिस्थेनैव साध्येनोपपत्तेः । ज्ञप्तौ तु यथायथं पक्षत्रयमपि । ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां विशेष इत्युत्तरं वाच्यम् । तदनङ्गीकारे तु स्वन्यायविरोध इति ।

(६१)॥२०॥ [२] १७. अर्थापत्तिसमह ॥ अर्थापत्त्याभासेन प्रत्यवस्थामर्थापत्तिसमः । यथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्तेऽर्थादापद्यतेऽन्यदनग्निमदितीत्यादि । तथा च साध्यविकलो दृष्टांत इति अत्रानुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । न चात्रानुपपद्यमानं किञ्चिदस्ति । अतो नायं प्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तविपरीताक्षेपमात्रमर्थापत्तिरित्यङ्गीकारे तु स्वन्यायविरोध इति । उपपत्तिसमवद्बीजाभावान्नेदं जात्युत्तरम् ।

(६२)॥२०॥ [२] १८. अविशेषसमः ॥ साधनप्रतिबंधा तदितरधर्मेण तद्वतां सर्वपदार्थानामविशेषापादनमविशेषसमः । यथा यदि धूमवत्त्वात्पर्वतमहानसयोरग्निमत्त्वाविशेषः । तदा सर्वभावानां सत्त्वादनित्यत्वाविशेषप्रसङ्ग इति । अत्र व्याप्त्यादिसदसद्भावाभ्यां विशेषान्न प्रतिबन्दीग्रहणमित्युत्तरं वाच्यम् । तदनङ्गीकारेण प्रवृत्तस्य स्वन्यायविरोध इति ।

(६३)॥२०॥ [२] १९. उपपत्तिसमः ॥ उभयहेतूपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः इत्येके । यथा यदि शब्धस्यानित्यत्वोपपादकं कृतकत्वस्तीत्यनित्यत्वमिष्यते तर्हि नित्यत्वोपपादकमस्पर्शत्वमस्तीति नित्यत्वमपि किं

नेष्यत इति । ऐतदसत् । साधर्म्यसमाद्यभेदात् । तस्मान्मत्पक्षेऽपि किमपि साधनं भविष्यतीति सामान्यतः प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसम इत्युदयनः । इदमप्यसत् । केवलाया ऐवमुक्तेर्निर्बीजत्वात् । प्रमाणोपपादने तूपपादकस्य साधुत्वे सदुत्तरत्वात् । असाधुत्वे तस्यैवोद्भाव्यत्वेनाजातित्वात् ।

(६४)॥२०॥ [२] २०. उपलब्धिसमः ॥ निर्दिष्टहेत्वभावेऽपि साध्योपलब्ध्या हेतोरप्रयोजकत्वाभिधानमुपलब्धिसम इत्येके । यथा क्वचिद्भूमवत्त्वाभावेऽप्यग्निमत्वोपलब्धेरप्रयोजकं धूमवत्त्वमिति । उत्थानबीजाभावान्नेदं जात्युत्तरम् । किंतु हान्याद्याभास ऐव । तस्माद्वादिवाक्यस्यावधारणे तात्पर्यमारोप्यावधारणं विकल्प्य दूषणमुपलब्धिसम इत्युदयनः । यथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते किं पर्वत ऐवाग्निमानेवेति । नाद्यः । महानसादेरप्यग्निमत्त्वात् । न द्वितीयः । कदाचिदनग्निमत्त्वादित्यादि । इदमप्यसत् । तात्पर्यांतरारोपेण सामान्यछलत्वात् । विकल्पेनोत्थानान्नेति चेन्न । अवधारणस्यैव विकल्पेनावधारणतात्पर्यारोपापरिहारात् । व्यवच्छेदवाक्यार्थरुचीनामवधारणं स्थितमेवेति चेन्न ।

तेषामप्यतद्व्यावृत्त्यङ्गीकारेणैवंविधावधारणस्यानिष्टत्वात् ।

(६५)॥२१॥ [२] २१. अनुपलब्धिसमः ॥ उपलब्ध्यादिविषयिधर्माणां स्वात्मनि वृत्त्यवृत्त्या तत्त्वव्याघातापादनमनुपलब्धिसमः । यथोपलब्धिः स्वात्मनि वर्तते चेदुपलब्धत्वाद् घटादिवदनुपलब्धिः । न वर्तते चेत्तथाऽपि तद्वदेवेत्यादि । अत्र विषयापेक्षयोपलब्धित्वस्य स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यां न निवृत्तिरिति वक्तव्यम् । तदनङ्गीकारे स्वन्यायविरोधः स्वक्रियाविरोधो वेति ।

(६६)॥२०॥ [२] २२. नित्यसमः ॥ विशेषणधर्मस्य तदतद्रूपताविकल्पेन धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमः । यथा शब्धोऽनित्य इत्युक्तेऽनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा । आद्ये धर्मिणो नित्यत्वापातः । द्वितीये तन्नाशे पुनः शब्धस्य नित्यत्वापत्तिरित्यादि । अत्र स्वपक्षे निर्वाहान्तरविवक्षया परपक्षे दौर्घव्यापादने तात्पर्यं चेत्सदुत्तरमेव । विशिष्टस्वरूपनिराकरणं चेत्तदादौ निर्वाहोवाच्यः । तदनभ्युपगमेन प्रवृत्तस्य स्वन्यायस्वक्रियाविरोधाविति ।

(६७)॥२०॥ [२] २३. अनित्यसमः ॥ वादिसाधनप्रतिबंधा धर्मांतरेण तद्वतां साध्यधर्मवत्त्वापादनमनित्यसमः । यथा यदि कृतकत्वाच्छब्धोऽनित्यः स्यात्तर्हि सत्त्वात्सर्वमनित्यं स्यादिति । इयमप्यविशेषसमलक्षणेनैव सङ्गृहीतत्वात् पृथग्वाच्यैव ।

(६८)॥२०॥ [२] २४. कार्यसमः ॥ हेतोः संदिग्धासिद्ध्य प्रत्यवस्थानं कार्यसम इति कित् । यथा शब्धो नित्यः प्रयत्नानंतरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानंतरीयकत्वमुत्पाद्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन वेति सन्दिह्यत इति । इदमप्यंथासिद्ध्युद्भावनत्वात्सदुत्तरमेव । तस्मात्पक्षादीनामन्यतमस्यासिद्धमुद्भाव्य तत्साधकत्वेन स्वयमुत्प्रेक्षितस्य दूषणेन वादिसाधनभङ्गः कार्यसम इत्युदयनः । यथा शब्धो नित्यः कार्यत्वादित्युक्ते कार्यत्वमसिद्धम् । तत्साधकं च प्रयत्नानंतरीयकत्वं वाच्यम् । तच्चन्यथासिद्धमिति । इदमप्यनभिप्रेततात्पर्यारोपाच्छलमेवेति ।

(६९)॥२०॥ [३] हान्याद्याभासः ॥ प्रतिज्ञाहान्याद्यप्राप्तावपि भ्रान्त्यादिना तदुद्भावनं हान्याद्याभासः । स प्रमाणविरोध
ऐव । हान्याद्याभासस्य प्राश्निकादिभिः प्रमितत्वात् ।

(७०)॥२०॥ [४] अप्राप्तकाले ग्रहणम् ॥ उद्भावनकालमप्राप्यातिक्रम्य वा निग्रहस्थानोद्भावनमप्राप्तकाले ग्रहणम् ।
तदसङ्गतमेवेति ।

(७१)॥२१॥ अपसिद्धांतः ॥ अपसिद्धांतस्तु स्ववचनविरोध ऐव । यथा प्राभाकरस्येश्वराभ्युपगमः ।

हेत्वाभासाः

(७२) ॥२२॥ हेत्वाभासः ॥ पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षादव्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति हेतोः
पञ्च रूपाणि । तत्रान्वयव्यतिरेकिणः पञ्चापि विवक्षतानि । इतरयोस्तु चत्वारि । केवलान्वयिनो विपक्षाभावेन ततो
व्यावृत्त्यभावात् । केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावेन तत्र सत्त्वानुपत्तेः । तत्र विवक्षितरूपेषु कतिपयसहिताः
कतिपयरहिता हेत्वाभासाः । ते चासिद्धविरुद्धानेकांतिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टसत्प्रतिपक्षप्रकरणसमाः । तत्र
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रमितिः सिद्धिः । तदभावोऽसिद्धिः । तद्वानसिद्धः । स चतुर्विधः । व्याप्यत्वासिद्ध
आश्रयासिद्धः पक्षधर्मत्वासिद्ध ऐतत्प्रमित्यसिद्धश्चेति । तत्र व्याप्यत्वासिद्धो द्विविधः । साध्यसंबंधरहितः
सोपाधिकसंबंधश्चेति । आद्यो यथा । सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति । अयमुभयसंबंधाभावादव्याप्तावतर्भूतः । द्वितीयो
यथा । वैधी हिंसाऽधर्मसाधनम् । हिंसात्वाद्ब्रह्महिंसावदिति । हिंसात्वपापसाधनयोः संबंधे निषिद्धत्वस्योपाधेः
सत्त्वात् ।

(७३) ॥२२॥ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । निषिद्धत्वं च साध्यमधर्मसाधनमत्वं व्याप्नोति ।
यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमात् । न व्याप्नोति च साधनत्वाभिप्रेतं हिंसात्वम् । पक्षे
हिंसात्वसद्भावेऽपि निषिद्धत्वस्याभावात् । अयं तु विप्रतिपत्तेः प्रागव्याप्युन्नायकः । वैधहिंसायाः
साधनाव्यापकत्वान्निवर्तमानं निषिद्धत्वं साध्यव्यापकत्वान्निवर्तयद्धिंसात्वस्य साध्याभावसंबंधमापादयतीति ।
विप्रतिपत्त्युत्तरकालस्तु प्रतिपक्षोन्नायको भवति । साधनाव्यापकत्वात्पक्षादव्यावर्तमान उपाधिः
साध्यव्यापकत्वात्तदव्यावर्तयति । ततश्चोपाध्यभावः साध्याभावसाधने हेतुर्भवति । वैधहिंसाऽधर्मसाधनं न भवति ।
अनिषिद्धत्वात् भोजनवदिति । तथा च सोपाधिकस्याव्याप्तौ प्रतिज्ञायाः समबलविरोधे चांतर्भावः ।

(७४) ॥२२॥ आश्रयासिद्धोऽपि द्विविधः । असदाश्रयः सिद्धसाधनश्चेति । आद्यो यथा । शशविषाणां तीक्ष्णम् ।
विषाणत्वादिति । प्रमाणविरोधाद्यसङ्कीर्णोदाहरणाभावायं हेत्वाभास ऐव न भवति । द्वितीयो यथा । ईश्वरवादिनं प्रति
क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति । अयमसङ्गतावतर्भवति । अनाकाङ्क्षितसाधनाय प्रवृत्तत्वात् ।

(७५) ॥२२॥ पक्षधर्मत्वासिद्धोऽनेकविधः । यथा शब्धो नित्यश्चाक्षुषत्वादित्यादि । तत्र व्यधिकरणासिद्धो न दूषणमित्युक्तमेव । व्यर्थविशेषणासिद्धो व्यर्थविशेष्यासिद्धश्चाधिक्येऽन्तर्भवतः । भूरियं शशविषाणोल्लिखिता भूत्वादित्यप्रसिद्धविशेषणासिद्धिस्तु दोषांतरासङ्कीर्णोदाहरणाभावान्न हेत्वाभासः । इतरः पक्षधर्मत्वासिद्धोऽसिद्धावन्तर्भवति । ऐतत्प्रमित्यसिद्धो यथा । धूमबाष्पाविवेके धूमवत्त्वादिति । अस्याप्यसिद्धिरेव । पक्षविपक्षयोरैव वर्तमानो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्धो नित्यः कृतकत्वादिति । अयमपि साध्यसंबन्धाभावे सति तदभावसंबन्धित्वादव्याप्तः ।

(७६) ॥२२॥ पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिरनैकान्तिकः । यथा शब्धो नित्यः प्रमेयत्वादिति । अयमपि साध्यतदभावसंबन्धित्वादव्याप्त एव । साध्यसाधकः पक्ष एव वर्तमानो हेतुरनध्यवसिनः । स त्रिविधः । तत्र सपक्षविपक्षरहितो यथा । सर्वमनित्यं सत्त्वादिति । उभयवान्यथा । भूर्नित्या गन्धवत्त्वादिति । सपक्षवान्विपक्षरहितो यथा । शब्धोऽभिधेयः शब्धत्वादिति । अयं व्याप्यत्वासिद्धत्वान्न पृथग्हेत्वाभास इत्येके । अन्ये तु सपक्षविपक्षरहितो व्याप्यत्वासिद्धः । सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिः सपक्षवान्विपक्षरहितश्च द्वावनैकान्तिकेऽन्तर्भवत इत्याहुः । तथा हि । सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । व्यभिचारोऽन्वयतो व्यतिरेकतश्च । तत्रान्वयस्य भूमिः पक्षः सपक्षश्च । तदतिरेकेण विपक्षेऽपि वर्तमानः साधारणानैकान्तिकः । व्यतिरेकस्य भूमिर्विपक्षः सपक्षैकेशोऽपि । तत्र सर्वस्मिन्नपि सपक्षेऽवर्तमानोऽसाधारणानैकान्तिक इति । सर्वथाऽव्याप्तावन्तर्भवति । उभयसंबन्धाभावात् । व्यतिरेकव्याप्तिसंभवादयं न हेत्वाभास इत्येके । अपरे तु सत्यपि सपक्षे तत्रावर्तमानस्य किं व्याप्तिरेव नास्त्युत केवलव्यतिरेकिवदस्तीति संदेहावस्कन्दनाद्धेत्वाभासत्वमित्याहुः ।

(७७) ॥२२॥ प्रमाणबाधितो पक्षे वर्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्टः । यथा सर्वं तेजोऽनुष्णं द्रव्यत्वादिति । अत्र धर्मिग्राहकेण साध्यप्रतियोगिग्राहकेण चोपजीव्येन प्रत्यक्षेण पक्षो बाधितः । चक्षू रूपग्राहकं न भवति । इन्द्रियत्वादिति धर्मिग्राहकानुमानेन (बाधितः) । ब्राह्मणेन सुरा पेय । द्रवद्द्रव्यत्वादित्यागमबाधितः । अयं प्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोध एव । समबलप्रमाणविरुद्धः सत्प्रतिपक्षः । यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शवत्त्वादिति । वायुर्न प्रत्यक्षः रूपरहितद्रव्यत्वादित्यनेन प्रतिरुद्धत्वात् । अयं प्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोध एव ।

(७८) ॥२२॥ स्वपरपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः । यथा विमतं मिथ्या दृश्यत्वादिति । सत्यत्वेऽप्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अयं त्वसंभवतीति केचिदाहुः । तदसत् । सत्प्रतिपक्षवदभिमानतः संभवात् । अयमपि प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एवेति । पक्षाभासहेत्वाभासांतर्भूतत्वान्न पृथग्वाच्या इत्याहुः । तदसत् । प्रतिज्ञामात्रेणैव स्फुरणात् । साधने स्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधयोर्हेत्वाभासानंतर्भावाच्च । स्वक्रियाविरोधो यथा । अहं मूक इति । स्वन्यायविरोधो यथा । प्रमेयं प्रमाणानपेक्षमिति ।

(७९) ॥२२॥ ऐवमुदाहरणाभासानपि हेत्वाभासेऽन्तर्भावयन्तस्तेषां न पृथग्वाच्यातामाहुः । तथा हि । उदाहरणलक्षणरहिता उदाहरणवदवभासमाना उदाहरणाभासाः । तत्र साधर्म्योदाहरणे साध्यविकलो यथा ।

मनोऽनित्यं मूर्तत्वात् । यन्मूर्तं तदनित्यम् । यथा परमाणुरिति । साधनविकलो यथा । यथा कर्मेति । उभयविकलो यथा । यथाऽऽकाश इति । आश्रयहीनो यथा । यथा शशविषाणमिति । अव्याप्यभिधानं यथा । यथा घटवदिति । विपरीतव्याप्यभिधानं यथा । यदनित्यं तन्मूर्तम् । यथा घट इति । वैधर्म्योदाहरणे साध्याव्यावृत्तो यथा । यदनित्यं न भवति तन्मूर्तं न भवति । यथा कर्मेति । साधनाव्यावृत्तो यथा । यथा परमाणुरिति । उभयाव्यावृत्तो यथा । यथा घट इति । आश्रयहीनः पूर्ववत् । अव्याप्यभिधानं यथा । यथाऽऽकाश इति । विपरीतव्याप्यभिधानं यथा । यन्मूर्तं न भवति तदनित्यं न भवति । यथाऽऽकाश इति । अत्र वैधर्म्योदाहरणस्यानुपयुक्तत्वात्तदाभासकथनमनुपयुक्तम् । अव्याप्यभिधानं तु न दोषो न्यूनं वा । विपरीतव्याप्यभिधानमप्यसङ्गतम् । आश्रयहीनत्वं चाश्रयासिद्धवददूषणम् । अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टत्वादुभयवैकल्यं न पृथग्गणनीयम् । तस्मात्साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च द्वयमेव दृष्टान्तदूषणम् । तत्र साध्यवैकल्ये व्याप्यत्वासिद्धिरिति । दृष्टान्तदोषो हेत्वाभासेऽन्तर्भवतीति चेन्न । दृष्टान्तोक्त्यनन्तरं प्रतिभासात् । सपक्षांतरे वर्तमानस्य साधनस्य दृष्टान्तीकृते सपक्षेऽवृत्तौ हेत्वाभासत्वानुपपत्तेश्च । तत्राप्यनुपदर्शितव्याप्तिकत्वेन इति चेन्न । तथाऽप्यर्थदोषाभावादिति ॥

॥ इति श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचितप्रमाणपद्धतौ अनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥२॥

॥ आगमपरिच्छेदः ॥

आगमलक्षणम्

(१) निर्दोषः शब्दः आगमः । निरभिधेयत्वेनान्याभावेन वाऽबोधकत्वं विपरीतबोधकत्वं ज्ञातज्ञापकत्वं अप्रयोजनत्वं अनभिमतप्रयोजनत्वं अशक्यसाधनप्रतिपादनं लघूपाये सति गुरुपायोपदेशनमित्यादिदोषरहितः शब्द आगमः । निर्दोषं वाक्यमिति वा ।

पदलक्षणम् वाक्यलक्षणम्

(२) विभक्त्यन्ता वर्णाः पदम् । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावतां पदानां समूहो वाक्यम् । आकाङ्क्षा जिज्ञासा । सा चेतनधृमः । तद्विषयत्वादर्थाः साकाङ्क्षाः । तत्प्रतिपादकत्वात्पदान्यपि । सन्निधिरविलम्बेनोच्चरितत्वं पदधर्म एव । प्रतीतान्वयस्य प्रमाणविरोधाभावो योग्यता पदार्थधर्मः । तद्वचकत्वात्पदान्यपि योग्यतावन्तीत्युच्यन्ते । तत्र पदत्वेन निरभिधेयत्वस्य आकाङ्क्षासन्निधिभ्यामन्वयाभावस्य योग्यतया विपरीतबोधकत्वस्य च निरासे सत्यशेषदोषनिरासार्थं निर्दोषग्रहणम् ।

(३) पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितं वाच्यवाचकभावसम्बन्धग्रहणसंस्कारानुगृहीतमन्त्यवर्णसन्निकृष्टं श्रोत्रमनेकैष्वपि वर्णेष्वेकां पदबुद्धिं जनयति । तथा पूर्वपूर्वपदानुभवजनितसंस्कारसहकृतमन्त्यपदविषयं श्रोत्रमनेकैषु पदेष्वेकां वाक्यबुद्धिमाकाङ्क्षाद्यनुसारेण जनयति । तेन वर्णानां पदानां च सहानवस्थितप्रतीतीनामपि समुदायो युज्यते ।

व्यक्तय ऐव पदवाच्याः

(४) आगमोऽपि सम्यक् श्रुतः समयस्मरणानुगृहीतः शाब्दन्यायानुसन्धानसहित ऐव स्वार्थस्य बोधको न तु सत्तामात्रेण । जातिरेव वाच्या पदानां व्यक्तयस्तु लक्ष्या इति भाट्टाः । जातिविशिष्टा व्यक्तयो वाच्या इति वैशेषिकाः । क्वचिज्जातिः क्वचिद्व्यक्तिरिति वैयाकरणाः । क्वचिज्जातिः क्वचिद्व्यक्तिः क्वचिदाकृतिरिति नैयायिकाः । अन्यापोह इति बौद्धाः । व्यक्तय ऐव वाच्याः समयप्रतिपत्तौ तु सादृश्यमुपधानमित्याचार्याः ।

योग्येतरान्विताभिधानवादः

(५) ननु समयो नाम पदानां पदार्थानां च वाच्यवाचकभावसम्बन्धः । स च सम्बन्धिष्वज्ञातेषु ज्ञातुमशक्य इति पदार्थज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वात्किमागमस्य प्रयोजनम् । उच्यते । यथा ज्ञातयोरपि धर्मधर्मिणोः संसर्गोऽनुमानेन बोध्यते । तथा ज्ञातानामेव पदार्थानामन्वयविशेषस्यागमो बोधकः । पदानां पदार्थमात्रविषयत्वेनान्वयबोधकं न किञ्चिदस्तीति चेत् । अत्र वर्णपदाभिव्यक्तोऽखण्डः स्फोटारख्यः शब्दोऽन्वयबोधक इति वैयाकरणा बुवते । वर्णमालेत्यपरे । वाक्यान्त्यो वर्ण इत्यन्ये । पदानां सान्निध्यमिति केचित् । पदैरभिहिताः पदार्था ऐवाकाङ्क्षादिशालिन इति भाट्टाः । सर्वेषां पक्षाणामप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च पदान्येवान्वितस्वार्थाभिधायिनीति प्रेक्षावन्तः । तत्र प्रत्येकमपि पदान्वयविशेषाभिधानसमर्थानीति प्राभाकराः । प्रत्येकं सामान्यतो योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानशक्तीनि पदानि पदान्तरसन्निधानाहितशक्त्यन्तराणि विशेषतोऽप्यन्वितान्स्वार्थानभिदधति । तथाऽनुभवादित्याचार्याः ।

अपौरुषेयागमस्वरूपम्

(६) आगमो द्विविधः । अपौरुषेयः पौरुषेयश्चेति । तत्रापौरुषेयो वेदः पौरुसेयोऽन्यः । वर्णाः सर्वत्र कूटस्थनित्याः । सर्वगताश्च । पदान्यपि नियतान्येव । तेषां पदार्थसम्बन्धोऽपि स्वाभाविक ऐव । तथाऽपि वाक्ये पदानामानुपूर्वीविशेषस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वभावाभावाभ्यामयं भेदः ।

(७) आगमोऽनुमान ऐवान्तर्भवतीति वैशेषिकादयः । तदसत् । व्याप्त्याद्यननुसंधान ऐव वाक्यार्थप्रतीतेरनुभवात् । अपौरुषेयः पृथक् प्रमाणम् । पौरुषेयस्त्वनुमानमिति प्राभाकराः । तदप्यसत् । उभयत्र सामग्रीसाम्येऽपि विशेषकल्पकाभावात् । तदेतानि त्रीण्येव प्रमाणानि ।

अर्थापत्त्यादीनामन्तर्भावप्रकारः

(८) ऐतेष्वार्थापत्त्यादीनामन्तर्भावः । तथा हि । अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्तदुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथा जीवश्चैत्रो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिर्भावज्ञानम् । अत्र यद्यप्यैकस्य बहिर्भावलिङ्गत्वं नोपपद्यते । व्यभिचारात् । तत्राऽपि चैत्रो बहिरस्ति । जीवनवत्त्वे सति गृहेऽसत्त्वात् । यो जीवन्यत्र नास्ति स ततोऽन्यत्रास्ति । यथाऽहमिति मिलितयोर्जीवनगृहाभावयोर्लिङ्गत्वमुपपद्यत ऐव ।

(९) विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति चेन्न । सामान्यविशेषयोरविरोधस्य स्वस्मिन्नेव दृष्टत्वात् । आत्यन्तिकविरोधे त्वर्थापत्तिरपि न प्रवर्तते । किन्तु विप्रतिपत्त्या सन्देह ऐव भवतीति ।

(१०) सादृश्यज्ञानसाधनमुपमानम् । तत्र तेनायं सदृशः सदृशाविमावित्यादि वा ज्ञानं प्रत्यक्षजम् । गगवयौ सदृशाविति वाक्यजं त्वागम ऐव । गृह्यमाणे स्मर्यमाणसादृश्यं दृष्ट्वा स्मर्यमाणे यदृह्यमाणसादृश्यं प्रत्येति तदनुमानमेव । नन्वनुभूयमानगतत्वेन प्रतीयमानं सादृश्यं करणम् । स्मर्यमाणगतं प्रमेयम् । तत्कथमनयोर्व्यधिकरणयोर्लिङ्गिभाव इति चेन्न । स गौरैतद्भवयसदृशः । अस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वात् । यो यत्सदृशः स तत्सदृशः । यथा यमो यमान्तरेणेति व्याप्तिसम्भवेन व्यधिकरणस्यादोषत्वात् । ऐतद्भवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वस्य वा लिङ्गत्वेन सामानाधिकरण्याच्चेति ।

(११) अभावज्ञानकरणमभावप्रमाणम् । तत्रेदानीं कौरवाद्यभावो भारताद्यागमादवगम्यते । देवदत्तस्य चक्षुराद्यभावो रूपाद्यदर्शनलिङ्गगम्यः । सुखाद्यभावप्रमितिस्तु साक्षिप्रत्यक्षेणैव । पुरोवृत्तिघटाद्यभावप्रमितिस्तु झटिति जायमाना प्रत्यक्षफलमेव । न त्वनुपलब्धिमात्रजन्या । अपरोक्षज्ञानत्वात् । अनुपलब्धिस्त्ववर्जनीयसन्निधिरेव । यत्र त्वन्धकारे हस्तप्रसारणादिरूपपरामर्शेन घटाभावं प्रत्येति न तदाऽनुपलब्धिः करणम् । किन्तु लिङ्गत्वेनैव । अत्र घटो नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादिति । ऐवं प्रातर्गजाद्यभावज्ञानमनुपलब्धिलिङ्गजन्यम् ।

अभावस्येन्द्रियसन्निकर्षानुपपत्तिरिति चेन्न । भाववदभावस्यापीन्द्रियसन्निकर्षे बाधकाभावात् । बहुलज्ञानेऽल्पज्ञानं सम्भवः । यथा शतमस्तीति ज्ञाने पञ्चाशज्ज्ञानम् । तदप्यनुमानमेव । देवदत्तः पञ्चाशद्वान् । शतवत्त्वात् । यथाऽहमिति प्रयोगसम्भवात् । प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः परिशेषः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तावेताविति ज्ञाने सत्येकस्मिन्नायं यज्ञदत्त इति प्रतिषेधे देवदत्तबुद्धिः । इयमनुमानजन्या । अयं देवदत्तः । देवदत्तयज्ञदत्तयोरन्यतरत्वे सत्ययज्ञदत्तत्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवदिति प्रयोगोपपत्तेः । उपक्रमादीन्यप्यनुमानान्येव

। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । यथाऽत्र वटे वैश्रवणोऽस्तीति वाक्यं तदागम ऐव । ऐवमन्यान्यपि प्रमाणान्युक्तेष्वेवान्तर्भाव्यानि ।

प्रामाण्यविचारः

(१२) नन्वेतेषां प्रमाणानां प्रामाण्यमप्रमाणानामप्रामाण्यं च केनोत्पद्यते केन वा ज्ञायत इति चेत् । उच्यते । तत्र ज्ञानानामुभयं स्वत ऐवेति साङ्ख्या मन्यन्ते । ज्ञानजनकातिरिक्तजनकानपेक्षत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वम् ।

ज्ञानज्ञापकातिरिक्तज्ञापकानपेक्षत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वम् । उभयं परत ऐवेति नेयायिकादयः ।

ज्ञानजनकातिरिक्तकारणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम् । ज्ञानज्ञापकातिरिक्तप्रामाण्यपेक्षत्वं ज्ञप्तौ परतस्त्वम् । तत्र ज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं प्रामाण्यं पुनरिन्द्रियादिगुणजन्यम् । तथाऽप्रामाण्यं तद्दोषजन्यम् । एवं ज्ञानं मानसप्रत्यक्षवेद्यम् । तत्र प्रामाण्यमप्रामाण्यं च संवादविसंवादलिङ्गगम्यमिति । प्रामाण्यं परतोऽप्रामाण्यं स्वत इति बौद्धाः । प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं परत इति पक्षमङ्गीकुर्वाणा अपि भाट्टाः प्रामाण्यविशिष्टं ज्ञानं ज्ञातताविशेषेणानुमीयत इति ज्ञप्तौ स्वतस्त्वम् । अप्रामाण्यं तु विसंवादाद्यनुमानान्तरवेद्यमिति परतस्त्वं मन्यन्ते । स्वप्रकाशज्ञानेनैव प्रामाण्यविशिष्टज्ञानं सिद्ध्यति । अप्रामाण्यं तु नास्त्येवेति प्राभाकराः । इन्द्रियादिमात्रेणैव प्रामाण्यविशिष्टं ज्ञानमुत्पद्यते । गुणास्त्वकिञ्चित्कराः । अप्रामाण्यं दोषसहकृतेन्द्रियादिभिरुत्पद्यते । तथा ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च साक्षिवेद्यम् । तदप्रामाण्यं त्वनुमेयमित्याचार्याः ।

(१३) करणानां तु ज्ञानजनकत्वशक्तिरेव स्वकारणासादिता प्रामाण्यजनकत्वशक्तिः । अप्रामाण्यजनने त्वन्या शक्तिर्दोषवशादविर्भवति । ज्ञप्तिस्तु परत ऐव । इन्द्रियादिस्वरूपस्य यथायथं स्वप्रमाणवेद्यत्वात् । यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यानुमानवेद्यत्वादिति । तदेवंभूतैः प्रमाणैः पदार्थानां नित्यानित्यत्वादिकं निश्चित्य विषयेषु विरक्तस्य शमदमादिसम्पत्तिमतो वासुदेवैकशरणस्य तद्विषयाणि श्रवणमनननिदिध्यासनान्यादरनैरन्तर्याभ्यां बहुकालमनुष्ठितवतो भगवत्साक्षात्कारे सत्यत्युद्रिक्तया भक्त्या भगवत्प्रसादादशेषानिष्टनिवृत्तिविशिष्टानन्दादिस्वरूपाविर्भावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति ॥

जयतीर्थमुनीन्द्रेण बालबोधाय निर्मिता ।
प्रमाणपद्धतिर्भूयात्प्रीत्यै माधवमध्वयोः ॥१॥

इति श्रीमज्जयतीर्थपूज्यचरणविरचितप्रमाणपद्धतौ आगमपरिच्छेदः समाप्तः ॥३॥

॥ग्रंथश्चायं संपूर्णः ॥